
BIBΛIOΚΡΙΣΙΑΙ

H.-G. Beck, Senat und Volk von Konstantinopel, München 1966
[SB. d. Bayer. Ak. d. Wiss., Philos.-hist. Kl. 1966, H. 6].

Αἱ περὶ τὴν πολιτικὴν θεωρίαν τῶν Βυζαντινῶν ἔρευναί ἐπανερχονται καὶ πάλιν εἰς τὸ προσκλήμιον καὶ μάλιστα ἀρχίζει νὰ γίνεταί λόγος περὶ «βυζαντινοῦ συντάγματος» καὶ περὶ προβλημάτων σχετικῶν πρὸς τὴν «συνταγματικὴν ἱστορίαν» τῶν Βυζαντινῶν. Καὶ τοῦτο πολὺ ὀρθῶς, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἐφ' ὅσον ὑπὸ τὸν ὄρον σύνταγμα ἐννοοῦμεν γενικῶς τὸν τρόπον ὀργανώσεως τοῦ κράτους καὶ ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας του.

Μὲ ἐν λοιπὸν πρόβλημα τῆς συνταγματικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου ἀσχολούμενος καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς ἀνωτέρω μελέτης, προσπαθεῖ νὰ δείξῃ ὅτι αἱ ἀντιλήψεις μας περὶ ἀπολύτου μοναρχίας εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος ἐδράζονται ἐπὶ μιᾶς πολιτικῆς θεολογίας μᾶλλον ἢ ἐπὶ τῆς πραγματικότητος, τονίζων συγχρόνως ὅτι ἡ πολιτικὴ αὕτη θεολογία ἐλαχίστην ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ δίκαιον καὶ τὸ σύνταγμα, ὡς ἀκριβῶς ἐλαχίστην ἔχει καὶ πρὸς τὴν θεολογίαν σχέσιν (σ. 4). Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ, λέγει ὁ συγγρ., δὲν ἦτο ἀπόλυτος μονάρχης, ἀλλὰ ἡγεμὼν, τοῦ ὁποῦ ἡ ἐξουσία ὑπέκειτο εἰς περιορισμούς, προερχομένους ἐκ τῶν συνταγματικῶν παραγόντων, εἰς τὰς ἀρμοδιότητας δύο τῶν ὁποίων, τῆς Συγκλήτου καὶ τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀφιερώνει ὁ συγγρ. τὴν ἰδιαιτέραν του προσοχήν.

Ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὴν ἐξέλιξιν τὴν ὀδηγήσασαν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ στρατοῦ, τῆς Συγκλήτου καὶ τοῦ λαοῦ, ὡς συστατικῶν παραγόντων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐκλογῆς. Παραδεχόμεθα, λέγει, ὅτι τὸ καίριον σημεῖον τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀναγορεύσεως ἀποτελοῦν αἱ ἐπευφημίαι τῆς Συγκλήτου, τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ λαοῦ· ἐν τούτοις οὐδεὶς διηρωτήθη πῶς ἐφθάσαμεν εἰς τὸ τριαδικὸν τοῦτο ἐκλεκτορικὸν σχῆμα, ἀφοῦ εἶναι γνωστόν, ὅτι κατὰ τὰ πρῶτα ἑκατὸν πεντήκοντα ἔτη τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας τοῦτο εἶναι ἄγνωστον. Ἡ ἀλλαγὴ εἰς τὸν χαρακτῆρα τῆς πρωτοβυζαντινῆς βασιλείας, ἡ ὁποία ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰῶνος χάνει τὴν παλαιότεραν μορφήν της, τῆς «στρατιωτικῆς» βασιλείας (Soldatenkaisertum), ἔχει γίνεαι ἤδη ὑπὸ πολλῶν ἀντιληπτῆ, οὐδεὶς ὅμως ἀντελήφθη, συνεχίζει ὁ συγγρ., τὴν συνταγματικὴν της σημασίαν καὶ οὐδεὶς ἐνδιεφέρθη διὰ τὰ αἰτία της.

Προβάλλουν λοιπὸν τρία σημεῖα πρὸς ἐπίλυσιν: 1. Ποία ἡ οὐσία τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς καὶ ποία ἡ ἕκτασις της. 2. Ἐσυνειδητοποιήθη ἡ ἀλλαγὴ αὐτή; τ.ἔ. ἐπιτρέπουν αἱ πηγαὶ νὰ δεχθῶμεν τὴν δυνατότητα τῆς ἐκ μέρους τῶν συγχρόνων συνταγματικῆς ἀξιολογήσεως τῆς ἀλλαγῆς; καὶ 3. Ποία τὰ αἰτία τῆς ἀλλαγῆς.

Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν δύο πρώτων ζητημάτων ὁ συγγρ. δηλοῖ, ὅτι γενικῶς δὲν θὰ στηριχθῇ ἐπὶ τῶν ἀφηγηματικῶν πηγῶν, διότι ἡ ὀρολογία των δὲν εἶναι ἀκριβῆς, ὥστε νὰ δυνηθῶμεν νὰ βασισθῶμεν ἐπ' αὐτῆς. Διὰ τοῦτο προτι-

μᾶ νὰ στηριχθῆ ἐπὶ τῆς διπλωματικῆς (urkundliche) πηγῆς τοῦ «Περὶ βασιλείου τάξεως» ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (σ. 11)¹. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πληροφοριῶν τῆς πηγῆς ταύτης, ὁ συγγρ. δέχεται, ὅτι οἱ μετὰ τὸν Λέοντα Α' αὐτοκράτορες ἐκλέγονται οὐχὶ πλέον ὑπὸ τοῦ στρατοῦ, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ τῆς Συγκλήτου. Εἰς τὴν μεταβολὴν ταύτην διαβλέπει οὐσιαστικὴν μεταβολὴν τῶν συνθηκῶν ἰσχύος τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ομάδων τοῦ κράτους καί, ἐν συνεχείᾳ, ἀλλαγὴν εἰς τὸν τρόπον ἐκδηλώσεως τοῦ consensus omnium, τῆς ἀπαραιτήτου τ.ἔ. προϋποθέσεως πρὸς ἐκλογὴν αὐτοκράτορος (σ. 15).

Εἰς τὸ δεῦτερον ἐρώτημα, ἃν καὶ κατὰ πόσον ἐγένετο συνειδητὴ ἡ ἀλλαγὴ αὕτη καὶ ποίαν στάσιν ἔλαβον οἱ νεοεκλεγόμενοι αὐτοκράτορες ἀπέναντί της, ὁ συγγρ. διαπιστώνει τὴν ἐξῆς ἐξέλιξιν: Ὁ Λέων ὁ Α', μολονότι ἐκλεγείσθετος ὑπὸ τῆς Συγκλήτου, λέγει ὅτι ὀφείλει τὴν ἐκλογὴν του εἰς τὸν στρατόν. Ὁ Ἀναστάσιος ἀπαριθμεῖ μετ' ἀκριβείας τοὺς συνταγματικούς παράγοντας τῆς ἐκλογῆς του, δηλοῖ δέ, ὅτι ὀφείλει ταύτην εἰς τὸν στρατὸν καὶ τὸν λαόν. Ὁ Ἰουστίνος, τέλος, λέγει ὅτι ἡ ἐκλογὴ του ὀφείλεται εἰς τὴν ἐκλογικὴν σύμπραξιν τῆς Συγκλήτου, τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ λαοῦ. Ἐπομένως, συμπεραίνει ὁ συγγρ., οἱ αὐτοκράτορες ἀναγνωρίζουν τὰς νέας συνθήκας ἐκλογῆς, πρᾶγμα ὅπερ μὲ τὴν σειρὰν του ἐπιτρέπει εἰς τὸν ἐρευνητὴν νὰ διαπιστώσῃ καὶ αὐτὸς τὴν τελικὴν καθιέρωσιν τοῦ τριαδικοῦ ἐκλεκτορικοῦ σχήματος, τοῦ ἀποτελουμένου ἐκ τῶν τριῶν συνταγματικῶν παραγόντων, τοῦ στρατοῦ, τῆς Συγκλήτου καὶ τοῦ λαοῦ (σ. 17).

Εἰς τὸ τρίτον ἐρώτημα περὶ τῶν αἰτίων τῆς μεταβολῆς ταύτης, ὁ συγγρ. ἀπαντᾷ, ὅτι αὕτη ὀφείλεται, πρῶτον εἰς τὴν ἀλλαγὴν τοῦ τόπου ἐκλογῆς τοῦ αὐτοκράτορος· παλαιότερον ὁ αὐτοκράτωρ ἐξελέγετο ἐν τῷ στρατοπέδῳ, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. ἐν Κωνσταντινουπόλει. Δεύτερον, εἰς τὴν ἐπέκτασιν καὶ ἐνίσχυσιν τῆς γραφειοκρατίας εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους. Τρίτον, εἰς τὴν φθίνουσαν σημασίαν τοῦ στρατοῦ ὡς ἰδιαιτέρου σώματος ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ κρατικοῦ συνόλου καὶ τέταρτον εἰς τὴν ἀποθέωσιν τοῦ αὐτοκράτορος (18 - 22). Τὰς ἀπαντήσεις του δὲ ταύτας ὁ συγγρ. ἀναπτύσσει ἐν συνεχείᾳ εἰς τὰς ἐπομένους σελίδας τῆς ἐργασίας του (23 κέ.).

Περὶ τὸ ζήτημα τῶν συνταγματικῶν παραγόντων κατὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ αὐτοκράτορος εἶχεν ἀπασχοληθῆ καὶ παλαιότερον καὶ τελευταίως ἡ ἔρευνα. Διὰ νὰ ἀναφέρω τὰς νεωτέρας μόνον τῶν ἐργασιῶν, μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο ἡσχολήθησαν οἱ O. Treitinger, W. Ensslin, A. Χριστοφιλοπούλου, I. Καραγιαννόπουλος, B. Sinogowitz, καὶ διὰ παλαιότεραν περίοδον ὁ J. Straub. Εἰς τινὰς τῶν μελετῶν τούτων εἶχεν ἐπισημανθῆ μετὰθεσις τοῦ κέντρου βάρους κατὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ αὐτοκράτορος ἀπὸ τοῦ στρατοῦ εἰς τὴν Σύγκλητον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. καὶ ἐξῆς. Ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν ὅμως οἱ ὅποιοι ὑπεστήριζαν τὴν μετὰθεσιν ταύτην δὲν προσδιωρίσθησαν ἢ δὲν ἀνεζητήθησαν τὰ αἰτία της. Ὑπάρ-

1. Αἱ ἐπιφυλάξεις τοῦ συγγρ. εἶναι ὀρθαί. Ἐν τούτοις εἶναι ἐξ ἴσου ὀρθὸν ὅτι δὲν δύνανται ὅλαι αἱ μαρτυρίαι τοῦ «Περὶ βασιλείου τάξεως» νὰ ἔχουν ἀξίαν «πρωτοκόλλων». Αἱ περιγραφαὶ π.χ. τῶν πολιτικῶν παρασκηνίων τῶν ἐκλογῶν ἀποτελοῦν τὴν «μικρὰν ἱστορίαν» τῶν γεγονότων, ἀλλὰ βεβαίως δὲν ἔχουν «urkundlichen Wert». Ἀφ' ἐτέρου δὲν βλέπω διατί εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀπορριπτεαὶ αἱ μαρτυρίαι τοῦ Ἰωάννου Μαλάλα, φερ' εἰπεῖν, αἵτινες μάλιστα ἀποδεικνύονται ἀκριβεῖς εἰς ἃς περιπτώσεις εἶναι δυνατὴ ἡ παραβολὴ των πρὸς ἄλλων πηγῶν πληροφορίας.

χουν όμως και άλλοι συγγραφείς, οι οποίοι αρνούνται, ότι πράγματι συνέβη τοιαύτη αλλαγή. Και τούτο διά τόν εξής βασικόν λόγον: τὸ καίριον καὶ συστατικόν στοιχείον κατὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ αὐτοκράτορος εἶναι ἡ «θεία ἐπινεύσει» συγκατάθεσις τοῦ λαοῦ, ἀντιπροσωπευομένου ὑπὸ τριῶν παραγόντων, Συγκλήτου, στρατοῦ καὶ δήμων, ἐκδηλουμένη διὰ τῶν ρυθμικῶς ἀπαγγελομένων («πευφημιῶν»). Οὐδὲν ὅμως ἀπαιτεῖται ἡ ταυτόχρονος παρουσία τῶν τριῶν παραγόντων, τῆς Συγκλήτου, τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν δήμων, ὑπὸ τὴν αὐστηρὰν μορφήν τοῦ τριαδικοῦ ἐκλεκτορικοῦ σχήματος, ἐὰν αἱ περιστάσεις δὲν ἐπιτρέπουν ταύτην. Εἶναι δυνατὸν κάλλιστα, ἐν ἣ περιπτώσει ἡ ἐκλογὴ τοῦ αὐτοκράτορος ἐλάμβανε χώραν ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ μὲν Σύγκλητος νὰ ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ τῶν συγκλητικῶν - ἀνωτάτων ἀξιωματούχων τοῦ κράτους, οἱ ὅποιοι ὡς γνωστὸν μετεῖχον κατὰ τὰς ἐκστρατείας τοῦ στρατηγείου τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων¹, οἱ δὲ δῆμοι ὑπὸ τοῦ λαοῦ τῆς περιφέρειας εἰς τὴν ὁποίαν ἐγίνετο κατὰ τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν ἡ ἐκλογὴ τοῦ αὐτοκράτορος. Ἐὰν πάλιν ἡ ἐκλογὴ ἐγίνετο ἐν Κωνσταντινουπόλει, τὸν στρατὸν ἡδύνατο νὰ ἀντιπροσωπεύῃ ἡ αὐτοκρατορικὴ φρουρά². Ἡ μὲν ἐμφανὴς λοιπὸν παρουσία τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου παράγοντος κατὰ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην συγκεκριμένην αὐτοκρατορικὴν ἐκλογὴν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἐφαρμογὴν τῶν διαφορῶν περιπτώσεων καὶ δυνατοτήτων ἐφαρμογῆς τοῦ θεμελιώδους κανόνος τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐκλογῆς, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ἐκλέγεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἐκδηλοῦντος καὶ ἐνσαρκοῦντος τὴν θεῖαν θέλησιν, ἀντιπροσωπευομένου ὅμως, εἴτε ὑφ' ὧν ὁμοῦ εἴτε ὑπὸ τινῶν μόνον ἐκλεκτορικῶν παραγόντων.

Ὁ συγγρ. τονίζει ὅτι εἰς τὴν παρουσίαν ὧν ἢ τὴν ἀπουσίαν τινῶν τῶν παραγόντων τούτων συνέβαλλον καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ὡς π.χ. ἡ ἐνίσχυσις τῆς γραφειοκρατίας εἰς τὴν κρατικὴν διοίκησιν καὶ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ τόπου ἐκλογῆς τοῦ αὐτοκράτορος. Τοῦτο εἶναι ὀρθόν, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν δεῦτερον λόγον, διότι βεβαίως οὐδέποτε ἡ γραφειοκρατία θὰ δυνηθῇ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν ἰσχὺν τῶν ὅπλων. Ὅμοίως πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἰσχὺς τοῦ στρατιωτικοῦ παράγοντος εἰς τὸ Βυζάντιον ἀκολουθεῖ οὐχὶ φθίνουσιν ἀλλ' αὐξοῦσαν πρόοδον, ἀποκορυφουμένην κατὰ τὸν 8ον αἰ.³ Ἐπίσης πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἐπίσης ἡμίσεος τοῦ 8ου αἰ. παρατηροῦνται μεταρρυθμιστικαὶ - διαλυτικαὶ τάσεις εἰς τὴν βυζαντινὴν περιφερειακὴν καὶ κεντρικὴν διοίκησιν⁴ καὶ τέλος ὅτι ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ «εἰροποιεῖται», ἀλλὰ δὲν ἀποθεοῦται⁵.

1. Πρβ. Ἰωαν. Μαλ. 334. 17 κέ.: *Ἡ μόνον δὲ ἐβασίλευσε [Ἰοβιανός], προσεφώνησε παντὶ τῷ στρατῷ καὶ τοῖς μετ' αὐτοῦ συγκλητικοῖς. Καὶ εὐφήμησαν αὐτὸν ἅπας ὁ στρατός καὶ οἱ συγκλητικοί.* Πρβ. ἐπίσης Amm. Marcell. XXVI. 1, 3. - Αὐτ. XXVI. 4. Ἰωαν. Μαλ. 337. 13 κέ. Αὐτ. 337. 19 κέ.

2. Πρβ. Ἰωαν. Μαλ. 410. 3 κέ.: *... ὅτινα [Ἰουστίνου] ὁ στρατός τῶν ...ἐξκουβιτόρων ἅμα τῷ δήμῳ στέφαντες ἐποίησαν βασιλέα.*

3. Βλ. J. KARAYANNOPOULOS, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, Μόναχον 1959.

4. Βλ. Τοῦ Ἰδίου, Über die vermeintliche Reformtätigkeit des Kaisers Herakleios, JÖB 10 (1961) 53 κέ.

5. Βλ. Τοῦ Ἰδίου, Konstantin der Grosse und der Kaiserkult, Historia 5 (1956) 341 κέ.

Οἱ περιορισμοὶ τῆς ἐξουσίας τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος ἀπορρέουν ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἐξουσία του προέρχεται ἐκ Θεοῦ διὰ τοῦ λαοῦ καὶ ὅτι ἐπομένως διτταί εἶναι αἱ ὑποχρεώσεις του, τόσον ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ, ὅσον καὶ ἀπέναντι τοῦ λαοῦ. Ἡ ἀλήθεια αὕτη ἔχει ἀποδειχθῆ ἤδη διὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν ἐποχὴν¹, τὴν ἀποδεικνύει δὲ ἀρκούντως ὁ συγγρ. διὰ τὴν μέσσην καὶ ὑστέραν περίοδον, μὲ ὀρθὰς παρατηρήσεις ἀναφερομένας κυρίως εἰς τὸν ρόλον τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ ἐπαναλάβωμεν, ὅτι ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἐκάστοτε αὐτοκράτορος ὁ μεγαλύτερος ἢ μικρότερος ρόλος τὸν ὁποῖον οἱ ὑπόλοιποι συνταγματικοὶ παράγοντες ἠδύναντο νὰ διαδραματίσουν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ κράτους. Ἡ καταληκτικὴ φράσις τῆς μελέτης τοῦ συγγρ. «ὁ αὐτοκράτωρ κυβερνᾷ ἐνίοτε ὡς δεσπότης, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι (συνταγματικῶς) τοιοῦτος» ἀποδίδει ἐπιγραμματικώτατα τὴν ἀλήθειαν ταύτην.

I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Donald M. Nicol, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenos) ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study. Dumbarton Oaks 1968. Σελ. XLIII, 237. [Dumbarton Oaks Studies XI].

Εἰς τὸ δύσκολον πεδίον ἐρεύνης τῆς βυζαντινῆς προσωπογραφίας καὶ γενεαλογίας εἶναι πολὺ χρήσιμος καὶ διὰ τοῦτο λίαν εὐπρόσδεκτος πᾶσα ἐπ' αὐτοῦ νεωτέρα μελέτη. Εἶναι δύσκολον τὸ πεδίον τοῦτο ἐρεύνης, διότι α) ὑπάρχουν πάρα πολλοὶ συνώνυμοι ἀνά τοὺς βυζαντινοὺς αἰῶνας, π.χ. ἀπὸ τοῦ 11ου-15ου αἰῶνος ὑπάρχουν δέκα Καντακουζηνοὶ φέροντες τὸ βαπτιστικὸν ὄνομα Ἰωάννης, ὡς καὶ δέκα ἄνδρες Καντακουζηνοὶ καὶ ἑνδεκα γυναῖκες Καντακουζηναί, τῶν ὁποίων δὲν διεσώθη τὸ βαπτιστικὸν ὄνομα (βλ. Index I, σ. 240 - 241 καὶ σ. 243 - 244 τοῦ κρινομένου βιβλίου), β) ἐν ἀναλογίᾳ πρὸς τὰ πολλὰ πρόσωπα εἶναι ὀλίγαι αἱ περὶ αὐτῶν πληροφορίες τῶν πηγῶν, καὶ γ) αἱ πηγαί, ὅταν ἀναφέρουν πρόσωπα, δὲν φροντίζουν συνήθως οὔτε τὸ πλήρες ὄνομα οὔτε τὴν συγγενικὴν σχέσιν τῶν προσώπων νὰ δίδουν. (Βλ. καὶ Ἑλληνικά 17 [1962] 1). Εἶναι δὲ πολὺ χρήσιμος πᾶσα ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου νεωτέρα μελέτη, διότι τὰ πρόσωπα εἶναι συνδεδεμένα πρὸς ἱστορικὰ γεγονότα καὶ πᾶσα σύγχυσις προσώπων ἐπιφέρει καὶ σύγχυσιν τῶν γνώσεών μας περὶ τῶν ἱστορικῶν τούτων γεγονότων, π.χ. ὁ Νικόλαος Καβάσιλας συγχυθεὶς πρὸς τὸν θεῖον του Νεῖλον Καβάσιλαν ἐπιστεύθη ὅτι διετέλεσε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ θεῖος του Νεῖλος διετέλεσεν ἐπὶ βραχὺ χρονικὸν διάστημα ἀπλοῦς ὑποψήφιος διὰ τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. Ἑλληνικά ἔ. ἀ. σ. 20 καὶ σημ. 3, σ. 21 καὶ σημ. 2 καὶ 3).

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ *Familiae Augustae Byzantinae* (1680) τοῦ Duncange, ὁ ὁποῖος μὲ ὀλίγας πηγὰς καὶ πολλὴν ὀξύνοιαν κατέληξεν εἰς πολλὰ μέχρι σήμερον ἀδιάσειστα συμπεράσματα, οἱ ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου ἐρευνηταί²,

1. Βλ. I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Der frühbyzantinische Kaiser*, B.Z. 49 (1956) 369 κέ.
2. Α. ΧΑΤΖΗΣ, *Οἱ Ραοῦλ* (1909), ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, *Οἱ Φιλανθρωπηνοὶ* (1929), V. ΛΑΟΥ

διὰ τῆς δημοσιεύσεως ὁλονὲν καὶ περισσοτέρων πηγῶν (αὐτοκρατορικῶν χρυσοβούλλων, μοναστηριακῶν ἐγγράφων, νομισμάτων, σφραγίδων κ.ἄ.) φθάνουν εἰς ὁλονὲν καὶ καλύτερα ἀποτελέσματα ἐρεῦνης. Οὕτως ἐκ τῶν προσφάτων μελετῶν ἢ ὑπὸ παρουσίαισιν ἐργασία, συνδυάζουσα ὀξύνουσι καὶ ἀφθονώτερον ὕλικὸν πηγῶν, ἐπέτυχε σημαντικὰ καὶ χρησιμώτατα ἀποτελέσματα.

Ὁ συγγραφεὺς, πολὺ ὀρθῶς, περιώρισε τὸ πεδῖον τῆς ἐρεῦνης τοῦ ἀπὸ τοῦ 1100, ὅποτε διὰ πρώτην φοράν ἐμφανίζεται τὸ ὄνομα Καντακουζηνός, μέχρι τοῦ 1453, ὅποτε μὲ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν καταστροφήν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους δὲν ὑπάρχουν πλέον ἀξιόπιστοι βυζαντιναὶ πηγαὶ διὰ τὴν ταύτισιν Καντακουζηνῶν καὶ τὴν ἐξακριβώσιν τῆς γενεαλογικῆς των σειρᾶς. Εἰς τὸν Πρόλογον (σ. V-XXII) σκιαγραφοῦνται πρῶτον αἱ ρομαντικαὶ καὶ φανταστικαὶ ἱστορίαι, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸν 15ον καὶ 16ον αἰῶνα περιέβαλον τὸ ὄνομα, τὴν καταγωγὴν καὶ τοὺς μετὰ τὴν "Ἄλωσιν ἀπογόνους τῶν Καντακουζηνῶν καὶ τὰς ὁποίας συνέλεξεν ὁ ἐκ τοῦ Ρουμανικοῦ κλάδου τῶν μετὰ τὴν "Ἄλωσιν Καντακουζηνῶν καταγόμενος πρίγκιψ Μιχαὴλ Καντακουζηνός, δρᾶσας εἰς τὴν Αὐλὴν τῆς Αἰκατερίνης τῆς Μεγάλης τῆς Ρωσίας καὶ φιλοδοξήσας, μετὰ τὴν δημοσίευσιν τὸ 1680 τοῦ ἔργου τοῦ Ducange, *Familiae Augustae Byzantinae*, νὰ ἀναγάγῃ τὴν καταγωγὴν τοῦ γένους του εἰς τοὺς ἱππότεας τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, καταγωγὴν πολὺ παλαιότεραν καὶ πολὺ ἐνδοξότεραν τοῦ ἀσήμου καὶ ἀταυτίστου γενάρχου τῶν Καντακουζηνῶν, τοῦ ἐμφανιζομένου ἄνευ μικροῦ ὀνόματος τὸ πρῶτον κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα (1094).

Καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ὄνομα Καντακουζηνός, ὁ συγγρ., ἀπορρίπτων βεβαίως ὅλας τὰς γενομένας φανταστικὰς ἐτυμολογήσεις, δέχεται τὴν γνώμην τοῦ K. Ἀμάντου (B.Z. 28, 1928, 14-25), ὅτι ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ ὀνόματος ἦτο *Κατακουζηνός* (ἄνευ *v*) καὶ ὅτι εἶναι ἐθνικὸν εἰς -ηνος, παραγόμενον ἐκ τοῦ τοπωνυμίου *Κουζηνᾶ*, ἄλλου ὀνόματος τοῦ Σιπύλου ὄρους παρὰ τὴν Σμύρνην, μετὰ τῆς προθέσεως *κατά-*, ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα ὀνόματα καταγωγῆς, π.χ. *Συναδηνός* (Σύναδα), *Κασανδορηνός* (Κασάνδρα), καὶ μετὰ τῆς προθέσεως *κατά-*, *Καταφλώρος* (Κατὰ Φλώρον), *Κατασάββας* (Κατὰ Σάββαν) κ.ἄ.

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα εἰς τοὺς μετὰ τὴν "Ἄλωσιν ἀπογόνους τῶν Καντακουζηνῶν, ὁ συγγρ. παρουσιάζει εἰς τὸν Πρόλογον σύντομον βιογραφίαν δύο τοιοῦτων ἀπογόνων, οἱ ὁποῖοι συνέγραψαν τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν γενεαλογίαν τῶν ἐνδόξων προγόνων των Καντακουζηνῶν: τοῦ Hugues Busac ἐκ τῶν Φραγκικῶν κύκλων τῆς Κύπρου τοῦ 15ου αἰῶνος, συζύγου τῆς Κάρολα Καντακουζηνῆς Ντεφλωρύ (τῆς ἐγγονῆς τοῦ Γεωργίου Παλαιολόγου Καντακουζηνοῦ τῆς Πελοποννήσου), κατόχου τοῦ Cod. Vatic. Lat. 4789, εἰς τοῦ ὁποίου τὰ παράφυλλα ὑπάρχει, συγγραφεῖσα ὑπ' αὐτοῦ, καὶ γενεαλογία τῆς συζύγου του Καντακουζηνῆς, ἵνα σεμνύνωνται οἱ ἀπόγονοί των, καὶ τοῦ Θεοδώρου Σπαντωνῆ, υἱοῦ τῆς Εὐδοκίας Καντακουζηνῆς (ἄλλης ἐγγονῆς τοῦ Γεωργίου Παλαιολόγου Καντακουζηνοῦ τῆς Πελοποννήσου ἐξ ἄλλης θυγατρὸς του), ἐγκατεστημένης εἰς Βενετίαν πρὸ τοῦ 1453 καὶ ὑπανδρευθείσης ἐκεῖ τὸν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Βενετίας "Ἑλληνα μισθοφόρον Ματθαῖον Σπαντωνῆν. Ὁ

Θεόδωρος Σπαντωνῆς περιέγραψε διὰ τοὺς Δυτικούς τὴν αὔξησιν τῆς δυνάμεως καὶ τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τὰ ὁποῖα ἐγνώρισε κατὰ τὴν διαμονὴν του εἰς Θράκην μετὰ τῆς προμάμης του Μάρας Βράνκοβιτς (κόρης τῆς Εἰρήνης Καντακουζηνῆς καὶ χήρας τοῦ σουλτάνου Μουράτ Β΄) καὶ δίδει πολυτίμους πληροφορίες περὶ ὅλων τῶν Καντακουζηνῶν τοῦ 15ου αἰῶνος, οἱ ὅποιοι ἐκ τῶν πραγμάτων εἰσέρχονται εἰς τὴν ἀφήγησίν του.

Εἰς ταῦτα προστίθεται ἡ βιογραφία τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου ΣΤ' Καντακουζηνοῦ, ἡ συγγραφεῖσα πρὸς χάριν τοῦ Στολνίκου τῆς Βεσσαραβίας Κωνσταντίνου Καντακουζηνοῦ ὑπὸ τοῦ ἱατροῦ τοῦ Βουκουρεστίου Ἰωάννου Κομνηνοῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνος, καὶ ἡ ἀνέκδοτος βιογραφία τοῦ Ματθαίου Καντακουζηνοῦ, συγγραφεῖσα κατὰ παραγγελίαν τοῦ αὐτοῦ Στολνίκου ὑπὸ τινος Ἀργυροῦ ἐξ Ἀθηνῶν.

Οὕτω μετὰ τῶν σημειώσεων τῶν Σέρβων Χρονικογράφων τῆς οἰκογενεῖας Βράνκοβιτς συμπληροῦνται αἱ πληροφορίες τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν τῆς Ἀλώσεως (Χαλκοκονδύλη, Δούκα, Σφραντζῆ καὶ Κριτοβούλου) περὶ τῶν Καντακουζηνῶν τοῦ 15ου αἰῶνος, αἱ ὁποῖαι πάλιν συμπληροῦν τὰς πληροφορίες τῶν παλαιότερων πηγῶν, τῶν ἱστορικῶν Γρηγοροῦ καὶ Καντακουζηνοῦ, τῶν ποιημάτων τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ, τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μαξίμου Πλανοῦδη, τοῦ Δημητρίου Κυδῶνη, τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, τοῦ Μανουὴλ Ραοῦλ, τῶν Βραχέων Χρονικῶν καὶ τῶν ἐγγράφων τῶν Μονῶν τοῦ Ἄθω, περὶ τῶν Καντακουζηνῶν τοῦ 14ου αἰῶνος.

Ἐξ ὅλου τοῦ ὕλικου τούτου καὶ ἐξ ἄλλων δευτερευουσῶν καὶ τυχαίων πηγῶν ὁ συγγρ. κατήρτισεν εἰς τὸ κύριον μέρος τῆς ἐργασίας του γενεαλογίαν τῆς οἰκογενεῖας τῶν Καντακουζηνῶν ἀπὸ τοῦ 1100 - 1460 μὲ ὅλας τὰς βιογραφικὰς πληροφορίες, τὰς ὁποίας ἠδυνήθη νὰ ἀνεύρη περὶ ἐκάστου γόνου τῆς οἰκογενεῖας, κατὰ χρονολογικὴν καὶ ἠριθμημένην σειράν.

Εἰς τὸ κύριον μέρος τῆς ἐργασίας (σ. 3 - 233) ὁ συγγρ. παρουσιάζει 102 μέλη τῆς βυζαντινῆς οἰκογενεῖας τῶν Καντακουζηνῶν καὶ τῶν ἐξ ἀγχιστείας συγγενῶν των, γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν, καὶ δίδει ὅλας τὰς δυνατὰς βιογραφικὰς πληροφορίες περὶ αὐτῶν, ἀναδιφῆσας μέγα πλῆθος πηγῶν καὶ ἐπεξεργασθεὶς μὲ ὀξύνοιαν τὰς εἰδήσεις των. Τὰ πρόσωπα συγκεντροῦνται εἰς οἰκογενεῖας, εἰς τὰς ὁποίας τὴν βιογραφίαν τῶν γονέων ἀκολουθεῖ ἡ βιογραφία τῶν τέκνων καὶ τῶν συζύγων των, καὶ τὴν βιογραφίαν τούτων ἀκολουθεῖ, ὅσον εἶναι δυνατόν, ἡ βιογραφία τῶν ἀπογόνων αὐτῶν καὶ τῶν συγγενῶν των, οὕτως ὥστε σχηματίζεται σχεδὸν συνεχῆς γενεαλογικὴ ἱστορία τῆς οἰκογενεῖας.

Εἶναι φυσικόν, ὅτι μέγα μέρος τῆς γενεαλογικῆς αὐτῆς ἱστορίας καταλαμβάνει ἡ βιογραφία τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου ΣΤ' τοῦ Καντακουζηνοῦ (ἀρ. 22, σ. 35 - 103) καὶ τοῦ συναυτοκράτορος υἱοῦ του Ματθαίου Καντακουζηνοῦ (ἀρ. 24, σ. 108 - 121), βιογραφίαι, αἱ ὁποῖαι εἰσέρχονται εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας, ἀλλὰ, ὀρθῶς, δὲν προβαίνουν εἰς ἱστορικὰς κρίσεις, περιοριζόμεναι εἰς τὰ βιογραφικὰ μόνον στοιχεῖα.

Εἰς τὸ Παράρτημα (Appendix I, σ. 234 - 237) δίδονται σύντομοι βιογραφικαὶ πληροφορίες περὶ 12 μελῶν τῆς βυζαντινῆς οἰκογενεῖας Φακρασῆ, ἐκ τῶν ὁποίων πράγματι τρία μόνον φέρουν καὶ τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνός (ὁ ἀριθμὸς 6: Μανουὴλ Φακρασῆς Καντακουζηνός, ὁ ἀριθμὸς 7: Ν. Καντακουζηνός [Φακρασῆς] τοῦ 14ου αἰῶνος, καὶ ὁ ἀριθμὸς 12: Ν. Καντακουζηνός Φακρασῆς

τοῦ 15ου αἰῶνος), ἀλλὰ περὶ τῶν τριῶν αὐτῶν ἐγένετο ἤδη λόγος εἰς τὸ κύριον μέρος τοῦ ἔργου (ἀρ. 47, ἀρ. 48, ἀρ. 74) καὶ δὲν εἶναι προφανὲς διὰ ποῖον λόγον προσετέθη ὡς Παράρτημα ὀλόκληρος ἢ γενεαλογία εἰδικῶς τῆς οἰκογενείας Φακρασῆ.

Ἀκολουθοῦν τρία ἀλφαβητικὰ εὑρετήρια: Index I: Μέλη τῆς οἰκογενείας τῶν Καντακουζηνῶν, Index II: Ἄλλα κύρια ὀνόματα, καὶ Index III: Τίτλοι καὶ ἀξιώματα. Προστίθενται 14 Πίνακες (Plates) πορτραίτων, νομισμάτων καὶ σφραγίδων Καντακουζηνῶν καὶ 2 γενεαλογικοὶ Πίνακες (Tables), εἰς τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τῶν Καντακουζηνῶν καὶ τῶν ἐξ ἐπιγαμιῶν συγγενῶν αὐτῶν ἀπὸ τοῦ 1100 - 1350 (Table I) καὶ εἰς τούτων ἀπὸ τοῦ 1250 - 1460 (Table II).

Βασικὴ ἰδέα τοῦ συγγρ. κατὰ τὴν συλλογὴν τοῦ ὕλικου τοῦ ὑπῆρξεν, ὅτι οἰοσθήποτε εἰς τὰς πηγὰς ἔφερε τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνός, ἀνὴρ ἢ γυνή, ἔστω καὶ μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ἐπιθέτων, ἀνήκει εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν Καντακουζηνῶν καὶ πρέπει νὰ συγκαταριθμηθῇ μεταξὺ τῶν μελῶν εἰς τὸ γενεαλογικὸν δένδρον αὐτῆς. Οὕτως ὅμως συνέβη, ὥστε πολλοί, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, φέροντες τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνός ἢ Καντακουζηνή, νὰ συμπεριλαμβανῶνται ὑπὸ τοῦ συγγρ. εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν Καντακουζηνῶν καὶ νὰ γενεαλογῶνται ὡς μέλη αὐτῆς, ἐνῶ τὰ αὐτὰ πρόσωπα θεωροῦνται ὑπ' ἄλλων ὡς ἀνήκοντα εἰς ἄλλας οἰκογενείας. Οὕτω π.χ. πολλοὶ Καντακουζηνοὶ τοῦ συγγρ. θεωροῦνται ὑπὸ τοῦ συγγράψαντος τὴν γενεαλογίαν τῶν Παλαιολόγων Α.Θ. Παπαδοπούλου ὡς Παλαιολόγοι καὶ γενεαλογοῦνται ὑπ' αὐτοῦ ὡς μέλη τῆς οἰκογενείας τῶν Παλαιολόγων. Ὀλίγα παραδείγματα: Nicol, ἀρ. 21, ἀρ. 31, ἀρ. 40, ἀρ. 41, ἀρ. 67, ἀντιστοίχως Α. Th. Papadopoulos, ἀρ. 26, ἀρ. 27, ἀρ. 17, ἀρ. 21, ἀρ. 186. (Versuch einer Genealogie der Palaiologen. Diss. München 1938).

Ἀναλυτικώτερον ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἐξῆς:

Ἄρ. 11: *Ἡ Εἰρήνη Κομνηνὴ Βράναινα Παλαιολογίνα Λασκαρίνα Καντακουζηνή* δὲν ἔπρεπε νὰ συμπεριληφθῇ εἰς τὴν γενεαλογίαν τῆς οἰκογενείας τῶν Καντακουζηνῶν, ἀριθμουμένη εἰς τὴν σειρὰν τῶν μελῶν αὐτῆς. Τὸ μόνον βέβαιον περὶ αὐτῆς εἶναι, ὅτι ὡς κόρη τοῦ στρατηγοῦ Βρανᾶ εἶναι Βράναινα καὶ ὡς ὑπανδρευθεῖσα τὸν Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον ὀνομάζεται Παλαιολογίνα. Σημειωτέον, ὅτι ἡ θυγάτηρ αὐτῆς Θεοδώρα - Θεοδούλη, ἡ ἰδρύτρια τῆς Μονῆς τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος, εἰς τὸ κείμενον τοῦ Τυπικοῦ τῆς Μονῆς τῆς θέτει εἰς κανονικὴν σειρὰν τὰ ἐπίθετα τῆς μητρὸς τῆς: τῆς ἁγίας μητρὸς *Βραναίνης Κομνηνῆς Λασκαρίνης Καντακουζηνῆς τῆς Παλαιολογίνης*. Πρῶτον λοιπὸν θέτει τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς, τελευταῖον τὸ ἐκ τοῦ συζύγου καὶ ἐνδιάμεσως τὰ ἐκ προγόνων κληρονομηθέντα ἐπίθετα. Ὁ συγγρ. ἔθεσε τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνή τελευταῖον, διὰ νὰ τὸ ἐξάρη. Ὁ ἴδιος ὅμως ὁμολογεῖ (σ. 11) ὅτι δὲν γνωρίζομεν πόθεν ἢ Εἰρήνη εἶχε τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνή (ὅπως δὲν γνωρίζομεν πόθεν εἶχε καὶ τὰ ἄλλα ἐνδιάμεσα) καὶ ὅτι τὰ τέκνα τῆς δὲν ἐκληρονόμησαν τὸ ἐπίθετον τοῦτο. Πράγματι, τὰ πέντε τέκνα τῆς Εἰρήνης Βράναινας καὶ τοῦ σεβαστοκράτορος Κωνσταντῖνου Παλαιολόγου εἶναι Παλαιολόγοι καὶ ὁ Α. Παπαδόπουλος τὰ γενεαλογεῖ ὡς Παλαιολόγους (Versuch κτλ. ἀρ. 6 - 8 καὶ 10 - 11, σ. 7 - 9). Ὅπως λοιπὸν ἢ Εἰρήνη γενεαλογεῖται ὑπὸ τοῦ συγγρ. ὡς Καντακουζηνή, θὰ ἠμποροῦσε ἐξ ἴσου νὰ γενεαλογηθῇ καὶ ὡς Κομνηνὴ καὶ ὡς

Λασκαρίνα, ἐὰν τὰ ἐκ προγόνων ἐνδιάμεσα ἐπίθετα ἐπρόκειτο νὰ καθορίσουν τὴν οἰκογένειαν εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει. Διατί λοιπὸν ἐθεωρήθη Καντακουζηνή καὶ περιελήφθη εἰς τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῶν Καντακουζηνῶν;

Ἄρ. 21: Παρόμοιόν τι συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν Θεοδώραν Παλαιολογίαν Ἀγγελίαν Καντακουζηνήν, τὴν μητέρα τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου ΣΤ' Καντακουζηνοῦ. Ἡ Θεοδώρα ἔλαβε τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνή διὰ τοῦ γάμου τῆς μετὰ τὸν Ἀνώνυμον Καντακουζηνὸν (ἄρ. 20), τὸν πατέρα τοῦ Ἰωάννου ΣΤ'. Ἡ ἰδία εἶναι ἐκ τῶν γονέων τῆς Παλαιολογίνας Ἀγγελίνας. Ὁ Παπαδόπουλος τὴν γενεαλογεῖ ὡς Παλαιολογίαν (Versuch κτλ., ἄρ. 26). Διατί λοιπὸν ὁ συγγρ. τὴν γενεαλογεῖ ὡς Καντακουζηνήν;

Ἄρ. 21α: Ὁ Ἰωάννης Κομνηνὸς Δούκας Ἀγγελος Συναδηνὸς (μέγας στρατοπεδάρχης 1275 - 1285) συμπεριελήφθη εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν Καντακουζηνῶν, ἐνῶ ἡ μόνη σχέσις αὐτοῦ μετὰ τῆς οἰκογενείας τῶν Καντακουζηνῶν εἶναι ὁ γάμος τοῦ μετὰ τῆς Θεοδώρας - Θεοδούλης, τῆς ἰδρυτρίας τῆς Μονῆς τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος, καὶ οὔτε πρὸ τοῦ γάμου τοῦ οὔτε μετ' αὐτὸν ἔφερε ποτὲ τὸν τίτλον Καντακουζηνός, τὴν δὲ σύζυγόν τοῦ Θεοδώραν, κόρην τοῦ σεβαστοκράτορος Κωνσταντίνου Παλαιολόγου καὶ τῆς Εἰρήνης Βράναινας, ἐκ προγόνων Καντακουζηνῆς, ὁ μὲν συγγρ. δὲν τὴν ἐντάσσει εἰς τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῶν Καντακουζηνῶν, ὁ δὲ Παπαδόπουλος τὴν γενεαλογεῖ ὡς Παλαιολογίαν (Versuch κτλ., ἄρ. 11). Διατί λοιπὸν εἰσήλθεν εἰς τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῶν Καντακουζηνῶν ὁ Ἰωάννης Συναδηνός;

Ἄρ. 31: Ν. Κομνηνὸς Ταρχανειώτης Δούκας Καντακουζηνός (ἀπέθ. 1321;). Ὁ συγγρ. ἐπιθυμεῖ νὰ τὸν ταυτίσῃ πρὸς τὸν τρίτον υἱὸν τοῦ Νικηφόρου Ταρχανειώτου καὶ τῆς Μαρίας - Μάρθας, τῆς ἀδελφῆς τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου. Εἰς τὰς πηγὰς φέρεται μὲν ὡς συγγενῆς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου ΣΤ' Καντακουζηνοῦ, ἀλλὰ μόνον ὁ Φιλῆς τοῦ ἀποδίδει τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνός. Ὁ Παπαδόπουλος, ὡς υἱὸν τῆς Μαρίας - Μάρθας Παλαιολογίνας, τὸν συγκαταλέγει μετὰ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τῶν Παλαιολόγων (Versuch κτλ., ἄρ. 27). Καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ταύτισις τοῦ συγγρ. εἶναι ὀρθή, δὲν ἀρκεῖ τὸ ἅπαξ εἰς αὐτὸν ἀποδιδόμενον ἐπίθετον Καντακουζηνός, τοῦ ὁποῦοῦ μάλιστα δὲν γνωρίζομεν τὴν προέλευσιν, νὰ ἐντάξῃ τὸν ἐκ πατρὸς Ταρχανειώτην καὶ ἐκ μητρὸς Παλαιολόγον αὐτὸν εἰς τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῶν Καντακουζηνῶν.

Ἄρ. 39: Ἡ Θωμαῖς Κομνηνὴ Δούκαινα Λασκαρίνα Καντακουζηνὴ Παλαιολογίνα δὲν γνωρίζομεν ἂν εἶναι ἐκ γονέων ἢ ἐκ προγόνων Καντακουζηνή, ὅπως εἶναι καὶ Κομνηνὴ καὶ Δούκαινα καὶ Λασκαρίνα. Ὡς ὑπανδρευθεῖσα ὅμως τὸν μέγαν κοντόσταβλον Ἰωάννην Παλαιολόγον Κομνηνὸν Δούκαν Συναδηνόν, ἐγγονὸν τῆς Θεοδώρας - Θεοδούλης, ἰδρυτρίας τῆς Μονῆς τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος, καὶ τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχου Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα Συναδηνοῦ (Versuch κτλ., ἄρ. 12), μετέφερε τὸ ἐπίθετόν τῆς Καντακουζηνή ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων ἐπιθέτων τῆς εἰς τὴν ἄλλην οἰκογένειαν, εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν Παλαιολόγων. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν καὶ τὰ τέκνα τῆς ἐκ τοῦ γάμου τούτου, αἱ θυγατέρες αὐτῆς Ἄννα (ἄρ. 40) καὶ Εἰρήνη (ἄρ. 41), δὲν ἤμπορουν καὶ αὐταὶ νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῆς οἰκογενείας τῶν Καντακουζηνῶν καὶ ὁ Παπαδόπουλος ὀρθῶς ἐντάσσει αὐτὰς εἰς τοὺς Παλαιολόγους (Versuch κτλ., ἄρ. 17 καὶ ἄρ. 21).

Ἄρ. 44: Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός (Τορνίκιος) διατί εἶναι Καντακου-

ζηνός; Πατήρ του είναι ο Δημήτριος Τορνίκιος ο πιγκέρνης. Μήτηρ του είναι η Άννα Τορνικίνα ή πιγκέρνισσα. Οί γονεῖς του λοιπὸν δὲν φέρουν τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνός. Ὁ ἀδελφός του Ἀνδρόνικος καὶ αἱ ἀδελφαὶ του Μαρία καὶ Εἰρήνη ἐπίσης καὶ αὐτοὶ δὲν φέρουν τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνός - Καντακουζηνή (Nicol, σ. 153/4). Ἐπὶ πλέον δὲ εἶναι ἐγγονός ἐνός Παλαιολόγου Τορνικίου (Τορνίκη), τοῦ παρακοιμωμένου Ἀνδρονίκου Κομνηνοῦ Δούκα Παλαιολόγου Τορνίκη (Papadopoulos, Versuch κτλ. ἀρ. 9) καὶ μιᾶς Τζαμπλακωνίσσης (Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Οἱ Τζαμπλάκωνες. Μακεδονικά 5 [1963] 173). Διατί λοιπὸν εἶναι Καντακουζηνός ὁ Ἰωάννης Τορνίκιος;

Ἄρ. 46: Ἡ *Εὐδοκία Καντακουζηνή* (1373), θυγάτηρ τοῦ μεγάλου δομestίκου Δημητρίου Παλαιολόγου καὶ τῆς ἀγνώστων προγόνων Ἄννας Καντακουζηνῆς, ἐπροτίμησε νὰ διατηρήσῃ τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνή ἐκ τῆς μητρὸς τῆς καὶ εἰς τὰς πηγὰς δὲν φέρει τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς τῆς ἐπίθετον Παλαιολογίνα (Nicol, σ. 155, σημ. 54). Τοῦναντίον ὁ ἀδελφός τῆς Ἰωάννης λέγεται Παλαιολόγος καὶ οὐχὶ Καντακουζηνός. Πρῶτον, δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ἡ ἀγνώστων γονέων μήτηρ τῆς Ἄννας εἶχε τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνή ἐκ τῶν γονέων τῆς ἢ ἐκ προγόνων. Δεύτερον, ἡ βυζαντινὴ συνήθεια, τὰ τέκνα νὰ προτιμοῦν ἀντὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ ἐπιθέτου τοῦ πατρὸς των τὸ οἰκογενειακὸν ἐπίθετον τῆς μητρὸς των ἢ προγόνων τῆς μητρὸς των, ἐπιφέρει σύγχυσιν εἰς τὴν γενεαλογικὴν μελέτην καὶ δὲν ἤμπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς κριτήριον διὰ τὴν ἐντάξιν τινος εἰς τὸ γενεαλογικὸν δένδρον μιᾶς οἰκογενείας. Δὲν θὰ ἔπρεπε λοιπὸν ἡ Εὐδοκία Καντακουζηνή νὰ ἐνταχθῇ ὡς γνήσια Καντακουζηνή εἰς τὴν ἠριθμημένην σειρὰν τῶν Καντακουζηνῶν.

Ἄρ. 55: *Εὐγενία Καντακουζηνή* καὶ ἀρ. 56: Ἡ *Άννα Καντακουζηνή*. Ἐὰν αἱ ἀδελφαὶ αὐταὶ εἶναι πράγματι θυγατέρες τῆς Ἄννας Καντακουζηνῆς Κομνηνῆς Παλαιολογίνας Βρυέννισσας Φιλανθρωπινῆς (Nicol, ἀρ. 40) καὶ τοῦ Μιχαὴλ Λάσκαρη Βρυέννιου Φιλανθρωπινοῦ, τότε εἶναι ἐκ τῆς Παλαιολογίνας μητρὸς των (Papadopoulos, Versuch κτλ., ἀρ. 17) Παλαιολογίνας καὶ ἐκ τοῦ Φιλανθρωπινοῦ πατρὸς των Φιλανθρωπιναί. Τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνή μεταφέρουν ἐκ προγόνων καὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀριθμηθοῦν ὡς γνήσιαι Καντακουζιναὶ εἰς τὴν γενεαλογικὴν σειρὰν τῶν Καντακουζηνῶν.

Οἱ Καντακουζινοὶ λοιπὸν αὐτοὶ θὰ ἔπρεπεν ἴσως νὰ ἀποτελέσουν ἰδιαιτέραν κατηγορίαν ὡς «Καντακουζινοὶ ἐκ προγόνων» ἢ ὡς «Καντακουζινοὶ εἰς ἄλλας οἰκογενείας».

Ἐπὶ τοῦτον ἔπειτα Καντακουζινοὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ συγγρ., περὶ τῶν ὁποίων οὐδὲν σχεδὸν γνωρίζομεν, ὅπως π.χ. οἱ ἀρ. 9, ἀρ. 43, ἀρ. 46, ἀρ. 58, ἀρ. 79, ἀρ. 84, ἀρ. 85 καὶ ἀρ. 100. Καὶ αὐτοὶ ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσουν ἰδιαιτέραν κατηγορίαν Καντακουζηνῶν ὡς «Καντακουζινοὶ ἀγνώστου γενεαλογίας».

Ἰσως θὰ ἔπρεπε κατὰ τὴν γενεαλόγησιν τῆς οἰκογενείας τῶν Καντακουζηνῶν, ὅπως καὶ πάσης ἄλλης βυζαντινῆς οἰκογενείας, πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως νὰ ἰσχύσουν αἱ ἐξῆς βασικαὶ ἀρχαί: 1) Γνήσιοι Καντακουζινοὶ θεωροῦνται καὶ τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῶν Καντακουζηνῶν ἀποτελοῦν ὅσοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἔχουν τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνός ἐκ τοῦ πατρὸς των. Ἐξ αὐτῶν οἱ μὲν ἄνδρες συνεχίζουσι τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῆς οἰκογενείας, αἱ δὲ γυναῖκες, ὑπὸνδρευόμεναι εἰς ἄλλας οἰκογενείας, μεταφέρουσι εἰς αὐτάς τὸ πατρικὸν των ἐπίθετον καὶ τὰ τέκνα των δὲν εἶναι πλέον γνήσιοι Καντακουζινοὶ.

2) Οί διατηρήσαντες τὸ ἐπίθετον Καντακουζηνός ἐκ τῆς μητρὸς των, καθὼς καὶ οἱ μεταφέροντες τοῦτο ὡς τίτλον εὐγενείας ἐκ τῶν προγόνων των, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἀποτελοῦν δευτέραν κατηγορίαν Καντακουζηνῶν, τοὺς «Καντακουζηνούς εἰς ἄλλας οἰκογενείας». Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὑπάγονται καὶ τὰ τέκνα Καντακουζηνῆς μητρὸς ὑπανδρευθείσης ξένου, ὅπως εἶναι π.χ. τὰ τέκνα τῆς Εἰρήνης Καντακουζηνῆς καὶ τοῦ δεσπότη τῆς Σερβίας Γεωργίου Βράνκοβιτς (Nicol, ἄρ. 94 - 96).

Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει οἱ Καντακουζηνοὶ τοῦ συγγρ. θὰ ἔπρεπε νὰ διαιρεθῶσιν εἰς τρεῖς κατηγορίας: I. Εἰς Καντακουζηνούς ἐκ γονέων. II. Εἰς Καντακουζηνούς ἐκ προγόνων. III. Εἰς Καντακουζηνούς ἀγνώστου γενεαλογίας, ὅπως ἔπραξεν ὁ Δ. I. Πολέμης εἰς τὴν γενεαλογίαν τῆς οἰκογενείας τῶν Δουκάδων¹.

Εἰς μίαν τόσον πλουσίαν καὶ τόσον σημαντικὴν ἐργασίαν, ὅπως ἡ ἐργασία τοῦ Nicol, μικρότεροι παρατηρούμενοι ἀβλεψίαι ἢ παραλείψεις θὰ ἀπετέλουσαν μικρολογία, δι' ἃ καὶ παραιτούμεθα τούτων, περιοριζόμενοι ἐνδεικτικῶς μόνον εἰς δύο:

1. Εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου ΣΤ' Καντακουζηνοῦ (ἄρ. 22) ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης ΣΤ' ἀναφέρεται διὰ συντομίαν ὡς John VI καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος ἀναφέρεται διὰ συντομίαν ὡς John V. Εἰς τὴν σ. ὅμως 86 ἀμφότεροι ὀνομάζονται ἀπλῶς John καὶ ἐπέρχεται σύγχυσις διὰ τὸν μὴ γνωρίζοντα ἐκ τῶν προτέρων τὰ γεγονότα.

2. Εἰς τὸν ἄρ. 98, σ. 227, σημ. 3, ὁ συγγρ. θὰ ἠδύνατο νὰ λάβῃ γνώσιν τοῦ περιεχομένου τοῦ ἀπροσίτου εἰς αὐτὸν ἔργου τοῦ G. J. TRIFUNOVIĆ, Dimitrije Kantakuzin (Belgrade 1963), ἐκ τῆς βιβλιοκρισίας τοῦ I. Παπαδριανοῦ εἰς *Balkan Studies* 6 (1965) 440 - 441.

Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ συγγρ. εἶναι ἡ πλέον ἐκτεταμένη, ἡ πλέον ὀλοκληρωμένη καὶ ἡ πλέον ἐξονυχιστικῶς κριτικὴ, ὑπάρχουσα σήμερον μελέτη περὶ τῶν Καντακουζηνῶν. Παρ' ὅλην λοιπὸν τὴν καθ' ἡμᾶς κάπως ἀσαφῆ διαίρεσιν τῆς ὕλης τῆς, ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ πολυτιμότητα προσφορὰν εἰς τὸ δύσκολον πεδίου ἐρεύνης τῆς βυζαντινῆς προσωπογραφίας καὶ γενεαλογίας διὰ τὸ πλουσιώτατον ὕλικόν, διὰ τὴν ἐξονυχιστικῶς κριτικὴν διαπραγμάτευσιν καὶ διὰ τὴν πληρεστάτην βιβλιογραφίαν τῆς.

Γ. I. ΘΕΟΧ ΑΡΙΑΔΗΣ

Demetrios I. Polemis, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography. University of London, The Athlone Press 1968. Σελ. XV, 211. [University of London Historical Studies XXII].

Συγχρόνως μὲ τὴν γενεαλογικὴν καὶ προσωπογραφικὴν μελέτην τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας τῶν Καντακουζηνῶν τοῦ D. M. Nicol (βλ. τὴν ἀνωτέρω βιβλιοκρισίαν) μετὰ χαρᾶς χαιρετίζομεν δευτέραν παρομοίαν μελέτην ἐπὶ τοῦ δυσκόλου πεδίου ἐρεύνης τῆς βυζαντινῆς προσωπογραφίας, τὴν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐκδοθεῖσαν προσωπογραφικὴν μελέτην περὶ τῶν Δουκάδων τοῦ

1. Βλ. τὴν ἀμέσως ἐπομένην βιβλιοκρισίαν.

Δ. Ι. Πολέμη. Δεδομένου ότι όσον καλύτερον γνωρίζομεν τὰ πρόσωπα, τόσον καλύτερον γνωρίζομεν τὰ πράγματα, άμφότεραι αἱ μελέται αὐταί, άποτελέσματα μακρᾶς κκι κοπιώδους άναζητήσεως εἰς τὰς πηγὰς κκι προϊόντα τυραννικῆς κριτικῆς τῶν πληροφοριῶν τῶν πηγῶν, άποτελοῦν οὐσιαστικὴν συμβολὴν εἰς τὴν έπιστήμην, τὴν μελετῶσαν τὰ πράγματα τοῦ λαμπροῦ κκι τραγικοῦ Βυζαντίου.

Κατὰ τὸν συγγρ. οἱ Δουκάδες διαφέρουν ριζικῶς τῶν Καντακουζηνῶν, τῶν Κομνηνῶν, τῶν Παλαιολόγων κ.ά. κατὰ τοῦτο (σ. 1), ότι δὲν άποτελοῦν μίαν άπό γενεᾶς εἰς γενεάν κκι άπό έπιγαμίας εἰς έπιγαμίαν συνεχιζομένην οικογένειαν, ὅπως εκείνοι, αλλά έμφανίζονται κκι πάλιν έξαφανίζονται οικογένειαι Δουκάδων εἰς διαφόρους έποχὰς κκι εἰς άπομεμακρυσμένα άλλήλων μέρη κκι δὲν εἶναι πάντοτε οὔτοι μέλη άριστοκρατικῆς οικογενείας τῆς έποχῆς, αλλά πολλάκις τὸ έπίθετον Δούκας φέρουν κκι λαϊκοὶ άνθρωποι.

Οὗτως ὁ συγγρ. εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς έργασίας παρακολουθεῖ οἰονεἰ εἰσαγωγικῶς τὴν ιστορίαν τοῦ ὀνόματος Δούκας (Part I: Introduction. The Family, σ. 1-15) άπό τῆς πρώτης έμφανίσεώς του κατὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1453 (μετὰ διακοπῶν) κκι κατόπιν συντόμως διὰ τῆς τουρκοκρατίας μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων. Τὰ κύρια μέρη τῆς ιστορίας αὐτῆς εἶναι τὰ εξῆς:

α) Ἡ ιστορία τῆς οικογενείας τῶν Δουκάδων. Τὸ 855 έμφανίζεται τὸ πρῶτον τὸ ὄνομα μετὰ τὴν αρχαϊκὴν μορφήν του Δουξ (άρ. 1) κκι κατόπιν έπὶ πενήκοντα έτη εξαφανίζεται. Ἐπὶ τοῦ 10ου αἰῶνος έπειτα κκι μέχρι τοῦ 1204 έμφανίζονται τρεῖς ὀμάδες Δουκάδων: 1) Ἐπὶ τοῦ 900 - 920 δροῦν έπαναστατικῶς εξ στρατιωτικοὶ Δουκάδες (άρ. 2 - 7), οἱ ὀποῖοι εἶναι συγγενεῖς μεταξὺ των, άπόγονοι πιθανῶς τοῦ πρώτου Δούκα τοῦ 855, αλλά δὲν φαίνεται νὰ άφησαν άπογόνους. Ἐπὶ πενήκοντα πάλιν έτη εξαφανίζεται τὸ ὄνομα. 2) Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 10ου αἰῶνος έμφανίζεται ὁ έπαναστάτης Ἄνδρόνικος Δούκας μετὰ τοὺς δύο υἱοὺς του Χριστόφορον κκι Βάρδαν (άρ. 8 - 10), ὁ συνεργάτης τοῦ μεγάλου έπαναστάτου Βάρδα Σκληροῦ, άσχετος άπό άπόψεως γενεαλογικῆς τόσον πρὸς τοὺς προηγούμενους Δουκάδες τῆς πρώτης ὀμάδος, ὅσον κκι πρὸς τοὺς άυτοκράτορας Δουκάδες τῆς έπομένης τρίτης ὀμάδος. 3) Ἐπὶ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνος έμφανίζεται ἡ μεγάλη οικογένεια τῶν Δουκάδων, ἡ άναδείξασα άυτοκράτορας, άνωτάτους κρατικούς ύπαλλήλους, αλλά περιλαμβάνουσα κκι άσήμους Δουκάδες. Πάντες οὔτοι εἶναι πλησιέστεροι ἢ άπώτεροι συγγενεῖς μεταξὺ των. Ἐκτοτε κκι μέχρι τοῦ 1453 ύπάρχουν πανταχοῦ τῆς χώρας κκι εἰς ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα οἱ φέροντες τὸ έπίθετον Δούκας. Τέλος, γάμοι τῶν Δουκάδων αὐτῶν με άλλας άριστοκρατικὰς βυζαντινὰς οικογενείας, Κομνηνοὺς, Ἄγγέλους κ.ά., έδωσαν τὸ ὄνομα Δούκας εἰς αὐτάς, χωρίς βεβαίως αὐταί νὰ εἶναι Δουκάδες.

β) Ἡ καταγωγή τῆς οικογενείας τῶν Δουκάδων. Ἐναζητοῦντες παμπαλαίαν κκι ένδοξον καταγωγήν διὰ σύγχρονον ένδοξον οικογένειαν ἤδη οἱ Βυζαντινοὶ έπλασαν, ὅπως κκι δι' άλλας μεγάλας οικογενείας (Καντακουζηνῶς π.χ.) ἢ διὰ μεγάλα πρόσωπα (Βασίλειον Β' π.χ.), οὔτω κκι διὰ τοὺς Δουκάδες, φανταστικούς γενεαλογικούς μύθους, άνάγοντες τὴν καταγωγήν τῆς οικογενείας εἰς τὸν Μ. Κωνσταντῖνον (Βρυέννιος) ἢ εἰς τοὺς Ρωμαίους τῆς Ἰταλίας (Τιμαρίων). Καθ' ὅμοιον τρόπον σημερινοὶ έρευνηταὶ ύπεστήριξαν ὑποθετικὴν καταγωγήν τῶν Δουκάδων εκ τῆς Δυναστείας τοῦ Ἄμορίου μέσω

γυναικῶν (A. Vogt) ἢ ἐξ Ἀρμενίας (Adontz, Jenkins), ἀσθήρικτον εἰς ἀμφότερας τὰς περιπτώσεις. Τὸ ἐπίθετον Δούκας προέρχεται πράγματι ἀπὸ στρατιωτικὸν βαθμὸν καὶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παρόμοια (Στρατηγὸς καὶ Στρατηγόπουλοι - Κόμης καὶ Κομητόπουλοι κ.ἄ.). Διούξ παλαιότερον ἐλέγετο ὁ διοικητὴς ἀπομεμακρυσμένης περιοχῆς πέραν τῆς δικαιοδοσίας τοῦ στρατηγοῦ διοικητοῦ θέματος. Πρὸ τοῦ 855, ὅποτε ἐμφανίζεται ὡς ἐπίθετον, τὸ Διούξ σημαίνει πάντοτε στρατιωτικὸν ἀξίωμα καὶ πρὸ τοῦ 10ου αἰῶνος διατηρεῖ τὴν ἀρχαϊκὴν μορφήν του Δούξ καὶ κατόπιν γίνεται Δούκας. Ὁ πρῶτος φέρων ὡς ἐπίθετον τὸ ὄνομα Διούξ τὸ 855 εἶναι υἱὸς ἐνὸς τοιούτου στρατιωτικοῦ.

γ) Αἱ ὀμάδες τῶν Δουκάδων. Αἱ ἀναφερθεῖσαι τρεῖς ὀμάδες Δουκάδων πρὸ τοῦ 1204 οὐδεμίαν φανεράν συγγενικὴν σχέσιν ἔχουν κατὰ τὸν συγγρ. μεταξὺ των. Ἡ πρώτη ὀμάς, τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰῶνος, διατηροῦσα τὴν ἀρχαϊκὴν μορφήν τοῦ ὀνόματος (Διούξ) καὶ καταγομένη προφανῶς ἐκ Παφλαγονίας, εἶναι ὀλιγάριθμος καὶ ὀφείλει τὴν φήμην της εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ἀνδρόνικου καὶ Κωνσταντίνου Δουκὸς ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ τὸ 913. Τούτων ἡ δύναμις καὶ ἡ αἰγλή ὀφείλετο ὄχι εἰς πλοῦτον ἢ πολιτικὴν ἐπιρροήν, ἀλλὰ εἰς τὰ στρατιωτικὰ των κατορθώματα εἰς τὰ ἀνατολικά σύνορα. Φιλόδοξοι λοιπὸν στρατιωτικοί, οἱ Δουκάδες αὐτοί, μαγεύσαντες διὰ τῶν ἡρωισμῶν των τὴν λαϊκὴν φαντασίαν, κατήντησαν τραγικοὶ ἐπαναστάται, διότι δὲν εἶχον διαρκῆ πηγὴν δυνάμεως ἐκ μαχομένων ἰδεῶν ἢ συμφερόντων κοινωνικῶν στρωμάτων καὶ διὰ τοῦτο κατεστράφησαν τὸ 913, ἐξαφανισθέντες, πλὴν ὀλίγων ἀσημάντων ἐπιζησάντων. Ἡ δευτέρᾳ ὀμάς, τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, ἐπὶ Βασιλείου Β', οἱ λεγόμενοι ἐκ τοῦ τόπου τῆς καταγωγῆς των Λυδοὶ Δούκες, εἶναι καὶ αὐτοὶ ὀλιγάριθμοι, εἶναι καὶ αὐτοὶ ἐπαναστάται, πολεμήσαντες μετὰ τοῦ Βάρδα Σκληροῦ, ἀλλὰ εἶναι ἄνευ πολλῆς σημασίας εἰς τὰς πηγὰς καί, πλὴν τοῦ κοινοῦ μικροῦ ὀνόματος Ἀνδρόνικος, οὐδεμίαν φανεράν συγγενικὴν σχέσιν ἔχουν πρὸς τὴν ἐκ Παφλαγονίας πρώτην ὀμάδα. Ἡ τρίτη ὀμάς, ἡ πολυαριθμότερα, πλουσιωτέρα καὶ ἐνδοξότερα ὄλων οἰκογένεια Δουκάδων τοῦ 11ου αἰῶνος, καταγομένη ἐκ Παφλαγονίας (κατ' ἐξοχὴν ἀνατολικοὶ Δούκες), μεσουρανεῖ διὰ τῆς ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον τοῦ Κωνσταντίνου Γ' Δούκα τὸ 1059 μέχρι τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ τὸ 1080. Ἡ παρὰ τὴν αὐτοκρατορικὴν δύναμιν καὶ τὸν μέγαν πλοῦτον της ἀνίκανος ἀποδειχθεῖσα οἰκογένεια αὕτη τῶν Δουκάδων περιέρχεται εἰς ἀφάνειαν μετὰ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνος, οἱ ἄρρενες ἀπόγονοί της χάνονται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ μόνον τὸ ὄνομά της ἐπιζῆ διὰ γυναικῶν εἰς ἄλλας οἰκογενείας. Ὁ γάμος τῆς Εἰρήνης Δούκαινας μετὰ τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ ἤνωσε τὰς δύο σπουδαιότερας ἀριστοκρατικὰς οἰκογενείας τῆς ἐποχῆς καί, ἂν καὶ οἱ ὑπερήφανοι Δουκάδες εὐρίσκονται εἰς τὸ ἐξῆς εἰς δευτέραν μοῖραν, ἀμφοτέραι αἱ οἰκογένειαι ἴστανται εἰς τὴν κορυφὴν τῶν κολακειῶν καὶ τῶν ἐπαίνων τῶν συγχρόνων των.

Τέλος, αἱ ἐπιγαμίαι τῶν Δουκάδων τοῦ 11ου αἰῶνος διέδωσαν τὸ ὄνομα εἰς ἄλλας οἰκογενείας καὶ λόγῳ τῆς Εἰρήνης Δούκαινας τὸ ὄνομα Δούκας εἰς τοὺς ἀπογόνους αὐτῆς ἐπεσκίασε διὰ τῆς αἰγλῆς του τὸ πατρωνυμικὸν ὄνομα τῶν ἀπογόνων τούτων. Οἱ Ἄγγελιοι-Δουκάδες διέδωσαν μετὰ τὸ 1204 τὸ ὄνομα εἰς τὴν Ἠπειρον καὶ ἐκεῖθεν τοῦτο διεδόθη εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα. Ἐκ τῶν Δουκάδων τοῦ 12ου αἰῶνος ἐλάχιστοι εἶναι πράγματι ἀπόγονοι τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Δούκα καὶ τοῦ Καίσαρος Ἰωάννου Δούκα. Τοῦ

Κωνσταντίνου οὐδεις ἄρρην ἀπόγονος ζῆ τὸ 1100 καὶ τοῦ Ἰωάννου αἰδεὶς μετὰ τὸ 1150. Πάντες οἱ Δουκάδες μετὰ τὸ 1150 εἶναι μέλη ἄλλων οικογενειῶν, φέροντα ὑπερηφάνως καὶ τὸ ἐπίθετον Δούκας.

δ) Οἱ Δουκάδες εἰς τὴν* βυζαντινὴν ζωὴν καὶ λογοτεχνίαν. Τὸ ὄνομα ἀπῆλυσεν ἐπὶ ἐξ αἰῶνας εἰς τὴν βυζαντινὴν ζωὴν μιᾶς δημοτικότητος, ἢ ὅποια ὑπερέβη τὰ γεωγραφικὰ σύνορα τοῦ κράτους. Ἐγένετο λαϊκὸν βαπτιστικὸν ὄνομα ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν (Δούκας - Δούκαινα) καὶ ἔδωσε πολλὰ παράγωγα. Ἡ δημοτικότης αὕτη ἐν μέρει μόνον ὠφείλετο εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν αἴγλην τῶν Δουκάδων τοῦ 11ου αἰῶνος. Κατὰ μέγα μέρος ἀποτελεῖ ἀντανάκλασιν τοῦ λαϊκοῦ θαυμασμοῦ πρὸς τὰ ἥρωικὰ κατορθώματα τῶν Δουκάδων τοῦ 10ου αἰῶνος. Ἐπιστεύθη ὅμως ὅτι οἱ Δουκάδες τοῦ 11ου αἰῶνος ἦσαν ἀπόγονοι τῶν ἥρωικῶν Δουκάδων τοῦ 10ου αἰῶνος. Τὸν μῦθον ἐκαλλιέργησεν ὁ Ψελλὸς καὶ ἄλλοι ὑμνηταὶ τῶν Δουκάδων αὐτοκρατόρων καὶ ἐνίσχυσαν καὶ οἱ ἴδιοι οἱ αὐτοκράτορες οὗτοι. Ὁ γάμος κατόπιν τῆς Εἰρήνης Δούκαινας μετὰ τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ παρήγαγε νέον κλάδον τῆς οικογενείας, τοὺς Κομνηνοδουκάδες, οἱ ὅποιοι συνήγαγον τὴν αἴγλην καὶ τῶν δύο οικογενειῶν, καὶ ἐνῶ οἱ μὲν Κομνηνοὶ ἐβασίλευον, οἱ δὲ Δουκάδες παρήμαζον, ἀμφοτέροι ἀπῆλυσαν τῶν αὐτῶν ἐπαίνων καὶ ἐπευφημιῶν. Τὴν μονιμωτέραν ἀπήχησιν ὅμως εἰς τὴν βυζαντινὴν λογοτεχνίαν εὔρον οἱ θρυλικοὶ Δουκάδες τοῦ 10ου αἰῶνος εἰς τὰ ἀκριτικὰ ἔπη, ὅπου οἱ ἥρωες εἶναι Ἀνδρόνικοι καὶ Κωνσταντῖνοι, μικρὰ ὀνόματα τῶν Δουκάδων, καὶ ὅπου ὁ πάππος, ἢ μητέρα καὶ ὁ πενθερὸς τοῦ Βασιλείου Διγενῆ Ἀκρίτα εἶναι Δουκάδες καὶ ἀποτελοῦν μακρυνὴν ἀπήχησιν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ ἥρωισμῶν Δουκάδων εἰς τὰ ἀνατολικά σύνορα, ἂν καὶ αἱ ἥρωικαὶ πράξεις καὶ αἱ γενεαλογήσεις τῶν ἡρώων τοῦ ἔπους εἶναι λογοτεχνικὰ πλάσματα.

Αὕτη εἶναι συντόμως ἡ ἱστορία τῆς οικογενείας τῶν Δουκάδων, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ συγγρ., σαφῆς, ἀντικειμενικῆ, καλῶς τεκμηριωμένη μετὰ πηγὰς καὶ λίαν ἐνδιαφέρουσα.

Εἰς τὸ δεῦτερον μέρος τῆς ἐργασίας γενεαλογοῦνται καὶ προσωπογραφοῦνται τριάκοντα τρία μέλη τῆς οικογενείας τῶν Δουκάδων (Part II : Members of the Doukas Family, ἀρ. 1-33, σ. 16-79). Αἱ γενεαλογίαι καὶ προσωπογραφίαι τῶν τεσσάρων σπουδαιοτέρων ἐξ αὐτῶν, τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (ἀρ. 12, σ. 28-34), τοῦ Καίσαρος Ἰωάννου Δούκα (ἀρ. 13, σ. 34-41), τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Ζ' Δούκα (ἀρ. 14, σ. 42-46) καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα, υἱοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ι' Δούκα καὶ κατ' ἀρχὰς συναυτοκράτορος τοῦ Μιχαὴλ Ζ' Δούκα, (ἀρ. 17, σ. 48-53), εἶναι κατὰ φυσικὸν λόγον αἱ ἐκτενέστεραι. Χωρὶς νὰ παρασυρθῇ εἰς ἀφηγήσεις γεγονότων τῆς ἐποχῆς, ἡ γενεαλογία καὶ προσωπογραφία ἐκάστου περιορίζεται σωφρόνως εἰς τὰ προσωπικὰ γεγονότα καὶ τὰς προσωπικὰς σχέσεις ἐνὸς ἐκάστου γενεαλογουμένου.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος παρακολουθεῖται τὸ ὄνομα Δούκας εἰς ἄλλας οικογενείας (69 τὸν ἀριθμὸν) μετὰ σύντομον ἱστορικὴν εἰσαγωγὴν εἰς κάθε οικογένειαν (Part III: The Name of Doukas in other Families, σ. 80-188), ἐντὸς τῶν ὁποίων γενεαλογοῦνται καὶ προσωπογραφοῦνται εἰς ἐνιαίαν ἀπ' ἀρχῆς ἀριθμητικὴν σειρὰν 181 Δουκάδες (ἀρ. 34-215, σ. 80-188). Οἰκογένειαι, εἰς τὰς ὁποίας ὑπάρχουν τὰ περισσότερα μέλη, τὰ φέροντα καὶ τὸ ἐπίθετον Δούκας, εἶναι τῶν Ἀγγέλων (ἀρ. 39-59, σ. 85-100), τῶν Παλαιολόγων (ἀρ. 135-

158, σ. 152 - 164) καὶ τῶν Φιλανθρωπινῶν (ἀρ. 166 - 176, σ. 167-170).

Εἰς τὸ τέταρτον μέρος ἀναγράφονται Δουκάδες ἀγνώστου γενεαλογίας (Part IV: Doukai of unknown Family Background, σ. 189-197), περὶ τῶν ὁποίων μόνον τὸ μικρὸν ὄνομα, καὶ τοῦτο ὄχι πάντοτε, καὶ ὀλίγα περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἀκμῆς καὶ δράσεώς των εἶναι γνωστὰ καὶ οἱ ὅποιοι θὰ ταυτισθοῦν ἐν μέρει κάποτε μὲ περισσότερον γνωστοὺς Δουκάδες τῶν προηγουμένων δύο μερῶν. Χωρίζονται οἱ Δουκάδες αὐτοὶ εἰς Δουκάδες τοῦ 12ου αἰῶνος (ἀρ. 216 - 234, σ. 190 - 194), εἰς Δουκάδες τοῦ 13ου αἰῶνος (ἀρ. 235 - 239, σ. 195), εἰς Δουκάδες τοῦ 14ου αἰῶνος (ἀρ. 240 - 250, σ. 195 - 197) καὶ εἰς Δουκάδες τοῦ 15ου αἰῶνος (ἀρ. 251 - 259, σ. 197 - 199). Ἀκολουθοῦν ὀνόματα Δουκάδων γνωστὰ μόνον ἐκ σφραγίδων (ἀρ. 260 - 270, σ. 200 - 201).

Εἰς τὸ Παράρτημα I ἀναγράφονται σύντομοι πληροφοροὶα πηγῶν περὶ 14 Δουκάδων (ἀνευ ἀριθμήσεως), οἱ ὅποιοι ἔζησαν μετὰ τὸ 1453 (Appendix I: The Doukai after 1453, σ. 201 - 203). Εἰς τὸ Παράρτημα II ἀναγράφονται σύντομοι πληροφοροὶα περὶ μελῶν 14 οἰκογενειῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἐπίθετον παράγωγον ἐκ τοῦ Δούκας (*Δούκαινας, Δουκαίτης, Δουκάκης* κ.ἄ.) (Appendix II: The Derivatives, σ. 204-211). Ἀκολουθεῖ κατάλογος μικρῶν ὀνομάτων Δουκάδων (Names, σ. 212 - 214) καὶ κατάλογος τίτλων (Titles, σ. 215). Εἰς τὸ τέλος προστίθεται πίναξ τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τῆς οἰκογενείας τῶν Δουκάδων.

Μέγα προσὸν τῆς ἐργασίας τοῦ συγγρ. εἶναι, ὅτι ἐπεχείρησε νὰ λύσῃ τὴν δυσκολίαν πάσης γενεαλογικῆς μελέτης, τὴν προερχομένην ἐκ τῆς συνηθείας τῶν Βυζαντινῶν νὰ λαμβάνουν πολλακίς τὰ τέκνα τὸ ἐπίθετόν των ὄχι ἐκ τοῦ πατρὸς των, ἀλλ' ἐκ τῆς εὐγενεστερᾶς μητρὸς των ἢ ἐξ ἐνδοξοτέρων προγόνων καὶ αἱ σύζυγοι νὰ μὴ λαμβάνουν τὸ ἐπίθετον τοῦ συζύγου των, ἀλλὰ νὰ διατηροῦν τὸ τυχὸν λαμπρότερον οἰκογενειακὸν των ἐπίθετον. Οὕτω π.χ. τὰ τέκνα τοῦ Νικηφόρου Βρουενίου καὶ τῆς Ἄννας Κομνηνῆς δὲν ὀνομάζονται, ὡς ἔδει, Βρουένιοι, ἀλλὰ Κομνηνοὶ καὶ Δουκάδες. Ἡ σύζυγος τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ δὲν ὀνομάζεται Εἰρήνη Κομνηνή, ὡς ἔδει, ἀλλὰ πάντοτε Εἰρήνη Δούκαινα. Ἐὰν ἀκολουθήσωμεν τοὺς Βυζαντινοὺς εἰς τὸν τρόπον αὐτὸν τῆς ὀνομασίας, παρατηρεῖ ὀρθῶς ὁ συγγρ. (σ. 2 - 3), ἐπέρχεται μεγάλη σύγχυσις εἰς τὰς γενεαλογίας.

Τὴν δυσκολίαν ἔλυσε ὁ συγγρ. συγκεντρώσας εἰς μίαν ὁμάδα τοὺς ἀναφερομένους εἰς τὰς πηγὰς μόνον μὲ τὸ ἐπίθετον Δούκας καὶ τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν Δουκάδες τοῦ 10ου καὶ τοῦ 11ου αἰῶνος (Part II). Εἰς δευτέραν ὁμάδα τὰ φέροντα καὶ τὸ ἐπίθετον Δούκας ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἐπιθέτων μέλη ἄλλων οἰκογενειῶν (Part III). Τρίτην ὁμάδα ἀπετέλεσαν Δουκάδες ἀγνώστου μὲν γενεαλογίας (Part IV), ἀλλὰ περὶ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν πληροφοροὶα τῶν πηγῶν περὶ τῆς ἐποχῆς των καὶ τῆς δράσεώς των. Τέλος, χωριστὴν ὁμάδα ἀπετέλεσαν ὀνόματα Δουκάδων γνωστὰ μόνον ἐκ σφραγίδων.

Οὕτως ἐπῆλθε διαχωρισμὸς καὶ σαφήνεια εἰς τὸ πλῆθος τῶν Δουκάδων καὶ ἐφηρμόσθη διὰ πρώτην φοράν εἰς γενεαλογικὴν μελέτην ἡ ὑγιής, νομίζομεν, ἀρχή, ὅτι α) γνήσια μέλη μιᾶς οἰκογενείας θεωροῦνται καὶ τὸ ἀρχικὸν αὐτῆς γενεαλογικὸν δένδρον ἀποτελοῦν μόνον ὅσοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, φέρουν ἀποκλειστικῶς τὸ ἐπίθετον τοῦ πατρὸς των. Οὗτοι συγκεντροῦνται εἰς πρώτην ὁμάδα. (Ἐξ αὐτῶν βεβαίως οἱ μὲ ἄνδρες συνεχίζουσι τὸ γενεαλογικὸν δένδρον

τῆς οἰκογενείας, αἱ δὲ γυναῖκες ὑπανδρευόμεναι εἰς ἄλλας οἰκογενείας μεταφέρουν εἰς αὐτάς τὸ πατρικόν των ἐπίθετον καὶ τὰ τέκνα των γενεαλογοῦνται πλέον εἰς τὸν οἰκογενειακὸν κλάδον τοῦ συζύγου), β) οἱ διατηρήσαντες ἐπίθετον ἐκ τῆς μητρὸς των, καθὼς καὶ οἱ μεταφέροντες τοιοῦτον ὡς τίτλον εὐγενείας ἐκ προγόνων, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἀποτελοῦν δευτερεύοντα κλάδον τοῦ οἰκογενειακοῦ των δένδρου. Οὗτοι συγκεντροῦνται εἰς δευτέραν ομάδα. (Εἰς τὴν δευτέραν ταύτην ομάδα ὑπάγονται βεβαίως καὶ τὰ τέκνα βυζαντινῆς μητρὸς ὑπανδρευθείσης ξένον, τὰ ὁποῖα διατηροῦν ἐπίθετον μητρὸς καὶ ἐπίθετα προγόνων).

Ἐλίγαι παρατηρήσεις τώρα, τὰς ὁποίας δὲν πρέπει νὰ ἀποφύγη μία ἔστω καὶ λίαν ἱκανοποιημένη βιβλιοκρισία, δὲν πρόκειται νὰ ζημιώσουν εἰς σημασίαν καὶ εἰς ἐνδιαφέρον τὴν μεθοδικὴν ἐργασίαν τοῦ συγγραφέως:

Ἐὸ συγγρ. τονίζει ἐπανειλημμένως ὅτι οἱ Δουκάδες δὲν ἀποτελοῦν μίαν οἰκογένειαν (σ. 1: In no circumstance can it be claimed that the Doukai represented a single family), καὶ ὅτι αἱ πρὸ τοῦ 1204 τρεῖς ομάδες Δουκάδων δὲν ἔχουν φανεράν γενεαλογικὴν σχέσιν μεταξύ των (σ. 2: are not linked genealogically by any reliable evidence). Ταῦτα, διότι ὁ συγγρ. διεπίστωσε κενὸν εἰς τὰς πηγὰς ἐπὶ πεντήκοντα ἔτη περίπου τόσον μεταξύ τῆς πρώτης ομάδος τῶν ἀρχῶν καὶ τῆς δευτέρας τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, ὅσον καὶ μεταξύ τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης τοῦ 11ου αἰῶνος. Τὸ κατ' εἰκασίαν συμπέρασμα ἐκ τούτου ὅμως δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ᾔτο, ὅτι δὲν ὑπάρχει γενεαλογικὴ σχέσις μεταξύ τῶν ομάδων. Ἄλλως, τὸ αὐτὸ συμπέρασμα θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξαχθῆ καὶ ἐκ τῆς παρομοίας πεντηκονταετοῦς σιωπῆς τῶν πηγῶν μεταξύ τοῦ πρώτου Δούκα τοῦ 855 καὶ τῆς πρώτης ομάδος τοῦ 900 - 920. Ἐν τούτοις ὅμως ὁ συγγρ. ἀναγκάζεται νὰ δεχθῆ ὅτι οἱ Δουκάδες τῆς πρώτης ομάδος τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰῶνος πρέπει νὰ εἶναι ἀπόγονοι τοῦ πρώτου Δούκα τοῦ 855 (σ. 2: it is likely that they are all descended from the first Doux). Ἄλλως βεβαίως δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῆ ἡ ἐπιβίωσις τοῦ ἐπιθέτου. Ἡ αὐτὴ ἐπιβίωσις ὅμως ἀναγκάζεται εἰς τὸ ἀντίθετον κατ' εἰκασίαν συμπέρασμα, ὅτι ἡ σειρά τῶν ἀπογόνων τῶν Δουκάδων εἶναι συνεχῆς καὶ οὐδέποτε διεκόπη ἐντελῶς. Αἱ πηγαὶ ὁμιλοῦν περὶ αὐτῶν, ὅταν οὗτοι ἐμφανίζονται δις ὡς ἐπαναστάται, σιωποῦν πάλιν, ὅταν οὗτοι ἐπανερχονται ἐκάστοτε εἰς τὴν ἀφάνειάν των καὶ ὁμιλοῦν συνεχῶς πλέον περὶ αὐτῶν, ὅταν οὗτοι κατακτήσαντες τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον εἰσῆλθον ὀριστικῶς εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀριστοκρατίαν. Μᾶλλον λοιπὸν πρόκειται περὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας.

Μετὰ τὴν γενικὴν ταύτην παρατήρησιν εἰσερχόμεθα εἰς ὀλίγας ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις:

ἀρ. 41, σ. 88, σημ. 2: Περὶ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ τοῦ 1244 - 1249 βλέπε νεωστὶ D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos*, *Dumbarton Oaks* 1968, ἀρ. 13, σ. 14 - 16. (Ἐὸ εἰς Λονδίνον ἐκδιδὸν συγγρ. δὲν ἠδύνατο βεβαίως νὰ γνωρίζῃ τὸ συγχρόνως εἰς Ἀμερικὴν ἐκδιδόμενον ἔργον τοῦ Nicol).

ἀρ. 49, σ. 95: Τέσσαρα τέκνα εἶχεν ὁ Νικηφόρος ἐκ τῆς Ἄνας, ὅχι μόνον τὴν Θάμαρ καὶ τὸν Θωμά. Βλ. Nicol, ἔ. ἀ. ἀρ. 16, σ. 23.

ἀρ. 60, σ. 101 καὶ σημ. 14 (Γεώργιος Δούκας Ἀπόκαυκος): Ἡ χρονολογία πρῶτον τοῦ ἐγγράφου τοῦ Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου, τὸ ὁποῖον τὸν ἀναφέρει, εἶναι εἰς Fr. Dölger, *Facsimiles Byzantinischer Kaiserurkunden*, München 1931, ἀρ. 11, σ. 17, 24 καὶ ὅχι 25 Μαρτίου 1342, καὶ ἔπειτα Γεώργιος Δούκας Ἀπόκαυκος δὲν ἀναφέρεται μόνον ἀπᾶξ εἰς τὰς πηγὰς (cf. mentioned only once). Ἀναφέρεται καὶ εἰς γνωστὴν ἐπιγραφὴν τῶν τει-

χῶν τῆς Θεσσαλονίκης: *Σθένει Μανουήλ τοῦ κρατίστου δεσπότη* || ἤγειρε τόνδε πύργον ἀπὸ τῆς τειχίῳ || *Γεώργιος Δοῦξ Ἀπόκαυκος ἐκ βάθρων* || *σθένει Μανουήλ τοῦ κρατίστου δεσπότη*. (Βλ. Ο. ΤΑΦΡΑΛΙ, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 44 καὶ Πίναξ ΙΧ). Ποῖος εἶναι ὁ δεσπότης Μανουήλ καὶ ποῖος ὁ Γεώργιος Δοῦξ Ἀπόκαυκος τῆς ἐπιγραφῆς; Ὁ ἀδελφὸς τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Θεοδώρου Μανουήλ Δούκας ("Ἄγγελος) διοικεῖ τὴν Θεσσαλονικὴν μετὰ τὸν τίτλον τοῦ δεσπότη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1230 - ca. 1237, κατὰ τὰ ἔτη δηλαδὴ τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ Θεοδώρου (βλ. ΠΟΛΕΜΗ, ἔ. ἀ. ἀρ. 43, σ. 90). Ἐὰν αὐτὸς εἶναι ὁ δεσπότης Μανουήλ τῆς ἐπιγραφῆς, τότε ὑπῆρξε διοικητὴς τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης Γεώργιος Δοῦξ Ἀπόκαυκος πολὺ παλαιότερος τοῦ Ἀποκαύκου τοῦ 1342, ἀλλὰ εἰς τὰς γνωστὰς πηγὰς δὲν ἀναφέρεται τοιοῦτόν τι. Γεώργιος Δοῦξ Ἀπόκαυκος μέγας δρουγγάριος ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον τὸ 1342 εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου, ἥτοι μετὰ 101 ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Μανουήλ τὸ 1241. Ἐὰν αὐτὸς εἶναι ὁ Γεώργιος Δοῦξ Ἀπόκαυκος τῆς ἐπιγραφῆς, τότε ὁ σύγχρονός του δεσπότης Μανουήλ δὲν εἶναι ὁ Μανουήλ τῆς Ἡπείρου, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀποθαιμμένος πρὸ 101 ἐτῶν. Ποῖος εἶναι τότε ὁ δεσπότης Μανουήλ τῆς ἐπιγραφῆς; Ὁ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος διώκησεν ὡς δεσπότης τὴν Θεσσαλονικὴν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1369 - 1373 (καὶ ὡς βασιλεὺς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1382 - 1387 διὰ δευτέραν φοράν. Βλ. G. T. DENNIS, *The Reign of Manuel II Palaiologos in Thessalonica*, 1382 - 1387, *Ρώμη* 1960, σ. 53 καὶ σ. 57 κέ.). Ἀλλὰ ὁ φέρων ἤδη τὸ 1342 τὸ μέγα ἀξίωμα τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου Γεώργιος Δοῦξ Ἀπόκαυκος πρέπει νὰ ἦτο τὸ 1369 - 1372, μετὰ τριάκοντα περίπου ἔτη, ὑπερῆλιξ. Δὲν εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ σύγχρονος τοῦ Μανουήλ Ἀπόκαυκος τῆς ἐπιγραφῆς. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ υἱοῦ τοῦ δολοφονηθέντος τὸ 1345 μεγάλου δουκὸς Ἀλεξίου Ἀποκαύκου καὶ ἑτεροθαλοῦς ἀδελφοῦ τοῦ ἐπίσης δολοφονηθέντος ὑπὸ τῶν Ζηλωτῶν τὸ 1345 μεγάλου πριμικηρίου Ἰωάννου Ἀποκαύκου. Ἐκ τῶν λόγων τοῦ Νικηφ. Γρηγοῦρα, 11, 740: «ὁ ἐκ τῆς προτέρας συζύγου πρῶτος Ἀποκαύκου υἱός», προκειμένου περὶ τοῦ Ἰωάννου, καταφαίνεται ὅτι ὁ μέγας Δοῦξ Ἀλέξιος εἶχε καὶ ἄλλους υἱούς. Ὑπάρχει λοιπὸν καὶ ἄλλος Γεώργιος Δοῦξ Ἀπόκαυκος, πλὴν τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου τοῦ 1342, φρούραρχος Θεσσαλονίκης κατὰ τὰ ἔτη 1369 - 1373, ὁ ὁποῖος πιθανῶς εἶναι ἄλλος υἱὸς τοῦ μεγάλου δουκὸς Ἀποκαύκου.

ἀρ. 75, σ. 110: «...was called after his paternal grandfather Theodoros I Lascaris...». Ὅχι Theodoros I, ἀλλὰ Theodoros II, καὶ ὄχι after his paternal grandfather, διότι αὐτὸς ἐλέγετο Βασίλειος καὶ ὄχι Θεόδωρος. Βλ. αὐτόθ., ἀρ. 72, σ. 107 καὶ σημ. 5 (ἐν τέλει).

σ. 116 (Chumnos). Ἰσως μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τῶν Χούμων καὶ μετὰ τὸν περίφημον Νικηφόρον Χούμον θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφερθῆ καὶ ὁ τὸ 1382 ἀποθανὼν ἰδρυτὴς τῆς Νέας Μονῆς Θεσσαλονίκης Μακάριος Χούμνος, εἰς τὸν ὁποῖον τόσας ἐργασίας ἀφιέρωσεν ὁ V. Laurent. Βλ. βιβλιογραφίαν περὶ τούτου εἰς Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Δύο νέα ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν Νέαν Μονὴν Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 4 (1960) 315 - 351.

ἀρ. 89, σ. 124: Ἐλησημονήθη ὅτι ὁ Μιχαὴλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης εἶναι ὄχι μόνον ὁ ἀνακαινιστὴς τῆς Μονῆς Παμμακαρίστου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Μονῆς Ἰωάννου Βαπτιστοῦ Σωζοπόλεως, ἀλλὰ καὶ ὁ ἰδρυτὴς τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθύμιου ἐντὸς τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, καὶ τοῦτο ἂν καὶ γίνεται ἐπανειλημμένως παραπομπὴ εἰς Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Μιχαὴλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολ. Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονίκης, τόμ. Ζ΄. Θεσσαλονικὴ 1956.

Αἱ ὀλίγαι αὐταὶ παρατηρήσεις ἐπὶ δευτερευουσῶν λεπτομερειῶν ἐξαφανίζονται πρὸ τοῦ πλῆθους τῶν ἐπιτυχῶν ταυτίσεων, τῶν ἀποκαλυπτικῶν βιογραφικῶν πληροφοριῶν καὶ τῆς πλουσίας τεκμηριώσεως τῆς μεθοδικῆς ἐργασίας τοῦ συγγραφέως, ὁ ὁποῖος μὲ ἐρευνητικὸν ζῆλον ἀνεῦρε καὶ ἐσημείωσεν ἀκόμη

και τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰ ἀναφερόμενα πρόσωπα λογοτεχνικά ἔργα (ἐπιστολάς, λόγους, Τυπικά κ.ἄ.) και ἔργα τέχνης (ἀπεικονίσεις, σφραγίδας, νομίσματα κ.ἄ.).

Εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ ἐργασία αὕτη τοῦ συγγραφέως θὰ χρησιμεύσῃ ὡς πρότυπον εἰς πᾶσαν μελλοντικὴν βυζαντινὴν γενεαλογικὴν μελέτην και ἡ βυζαντινὴ προσωπογραφία ἔχει ἀνάγκη πολλῶν ἀκόμη γενεαλογικῶν μελετῶν τόσον περὶ μεγάλων οἰκογενειῶν, ὅπως οἱ Κομνηνοὶ και οἱ Ἄγγελοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τῆς Τραπεζοῦντος, ὅσον και περὶ μικροτέρων, ὅπως οἱ Καβάσιλαι, οἱ Μελισσηνοί, οἱ Μουζάλωνες, οἱ Ραδηνοί, οἱ Συναδηνοί, οἱ Τορνίκιοι κ.ἄ.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Samuel G. Howe, An historical Sketch of the Greek Revolution, Part I Books I - IV, ἀναθεωρημένη ἐκδοσις με εἰσαγωγὴ και σημειώσεις τοῦ Γεωργίου Γεωργιάδη Ἀρνάκη. Ὡστιν, Τέξας, Η.Π.Α., 1966. Σελ. 251, I - XXXII). [Ἐκδοσις τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Σειρά: Ἀμερικανοὶ στὴν ἑλληνικὴ Ἐπανάστασι, II, 1].

Τὸ 1828 ὁ Ἀμερικανὸς χειρουργὸς Σαμουήλ Χάου δημοσίευσε «Σχεδιάγραμμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», ποῦ εἶναι μία ἀπὸ τίς κυριότερες πηγές τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς ἱστορίας. Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἐκυκλοφόρησε σὲ λίγα σχετικὰ ἀντίτυπα και σήμερα εἶναι σπάνιον. Ὁ κ. Ἀρνάκης, ποῦ ἔχει προγραμματίσει γιὰ τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Ὡστιν μιὰ σειρά ἐκδόσεων νεοελληνικῆς ἱστορίας, θεώρησε πολὺ ὀρθὰ πὼς ἔπρεπε ἀπὸ τὰ πρῶτα νὰ ἐπανεκδώσῃ τὸ «Σχεδιάγραμμα» τοῦ Χάου. Ὁ τόμος αὐτὸς εἶναι ὁ δεῦτερος τῆς σειρᾶς τῶν ἐκδόσεων τοῦ Κέντρου και περιλαμβάνει τὸ πρῶτον μέρος τοῦ «Σχεδιαγράμματος», δηλαδὴ τὰ τετράδια I - IV. Ὁ ἐκδότης ἐπλούτισε τὸν τόμον μετὰ μιὰ ἀξιόλογη εἰσαγωγὴ, ποῦ διαιρεῖται σὲ δύο κεφάλαια: τὸ πρῶτον ἀναφέρεται στὴ δράση τοῦ Χάου κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἑλληνικῶν ἐθνικῶν ἀγώνων και τὸ δεῦτερον στὸν ἴδιον τὸν Χάου, τὸν ἱστορικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως.

Ὁ Χάου εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τοῦ φιλελληνικοῦ κινήματος τῆς Ἀμερικῆς στὴς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, τὸ ὁποῖον βρῆκε πρόσφορον ἔδαφος μετὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ὁ φιλελληνισμὸς τῆς Ἀμερικῆς εἶχε κέντρον του πολλὰς μεγάλας πόλεις, ὅπου χρήματα και ἐφόδια μαζεύονταν και στέλλονταν στοὺς μαχόμενους Ἕλληνας. Ἐπίσης ἓνας ἀριθμὸς νέων Ἀμερικανῶν ἤρθαν ἐθελοντὲς στὴν Ἑλλάδα και ἔλαβαν ἐνεργὸν μέρος στὸν Ἀγῶνα ἀνάμεσά τους βρισκόταν και ὁ Χάου. Δὲν ἦταν θαυμαστής οὔτε τῆς ἀρχαιότητος, οὔτε τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ τῶν νέων Ἑλλήνων. Τὸ πρῶτον του ταξίδι τὸ πραγματοποιοῦσε ἀπὸ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1825 ὡς τὸν Νοέμβριον τοῦ 1827. Γυρίζοντας στὴν Ἀμερικὴ συνέθεσε τὸ «Ἱστορικὸν Σχεδιάγραμμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», ποῦ τὸ δημοσίευσε τὸν ἐπόμενον χρόνον. Τὸ ἴδιον ἔτος, ὅταν φάνηκε πὼς πλησίαζε ἡ αὐτονομία τῆς Ἑλλάδος, ἐπανῆλθε και ἔμεινε στὴν τότε πρωτεύουσα, τὴν Αἴγινα, ὡς τὸ 1830. Τὸ 1844 ἐπισκέφθηκε γιὰ τρίτη φορὰ τὴν Ἑλλάδα και ἀνανέωσε τίς παλιὰς φιλίαι του, ἀλλὰ ἔμεινε μικρὸν μόνον διάστημα, γιὰ νὰ ἐπιστρέψῃ πάλιν τὸ 1867 μετὰ τὴν οἰκο-

γένειά του, όταν τὸ κρητικὸ ζήτημα βρισκόταν στὴ δύσκολη καμπή του. Γιὰ τὸν Χάου ὁ ἀγώνας τῶν Κρητῶν ἐναντίον τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ἦταν συνέχεια τῶν ἐπικῶν χρόνων τοῦ 1821 - 1830 καὶ τῆς σταυροφορίας γιὰ τὴν κατάρρευση τῆς δουλείας στὶς Ἠνωμένες Πολιτείες. Στὴν Κρήτη ἀσχολήθηκε μὲ τὴν περίθαλψη τῶν προσφύγων.

Ἡ μακροχρόνια συναναστροφή του μὲ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα ἔδωσε τὸ δικαίωμα στὸν Χάου, σὰν δεῦτερος Φίνλεϋ, νὰ μιλήσῃ γιὰ τὶς διαφορὲς προσωπικότητες τοῦ τόπου μας ποὺ γνώρισε ἀπὸ κοντά, ὅπως τὸν Καποδίστρια, τὸν Ὄθωνα, τὸν Καλλέργη κ.ἄ., χωρὶς νὰ εἶναι πάντοτε ἀμερόληπτος στὴν κρίση του. Ὁ κ. Ἀρνάκης ὅμως στὴν εἰσαγωγή του παρατηρεῖ ὅτι τὸ «Σχεδιάγραμμα» δείχνει ἓνα συγγραφέα μὲ σωστὴ κρίση, πρόβλεψη καὶ ἀντικειμενικότητα, ἀρετὲς σπάνιες στὴν ἱστοριογραφία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Οἱ κριτικοὶ μάλιστα τῆς ἐποχῆς δὲν εἶχαν γράψῃ τίποτα τὸ μὴ εὐνοϊκὸ γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Χάου.

Ἡ συμβολὴ τοῦ κ. Ἀρνάκη στὴν ἐπανεκδόση εἶναι ἡ εἰσαγωγή του, ὅπου ἀναλύει τὶς πηγές ἀπὸ τὶς ὁποῖες βοηθήθηκε ὁ συγγραφέας καὶ προχωρεῖ στὴν κριτικὴ τῶν πηγῶν αὐτῶν. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ θὰ εἶναι πολύτιμο βοήθημα γιὰ τοὺς νέους Ἀμερικανούς ἐπιστήμονες ποὺ ἀσχολοῦνται σήμερα μὲ τὴν ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἀμερικανικοῦ φιλελληνισμοῦ σὲ πολλὰ ἐπισημονικὰ κέντρα τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Τὸ κείμενο τοῦ Χάου εἶναι πλουτισμένο μὲ χρήσιμες ὑποσημειώσεις καὶ μὲ ἐπεξηγηματικὰ σημειώματα τοῦ ἐκδότη, τὰ ὁποῖα συμπληρώνουν τὰ κενὰ ποὺ εἶχε ἀφήσει ὁ συγγραφέας—ἔργο ἀληθινὰ ἐπίπονο καὶ ἀχάριστο. Ἔτσι ὁ κ. Ἀρνάκης προσέφερε στοὺς νεώτερους ἐρευνητὲς τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας μιὰ νέα πηγή, ποὺ ἴσως δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθῇ μὲ τὰ ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν ὅπως ὁ Μακρυγιάννης ἢ ὁ Κασομούλης, εἶναι ὅμως βασικὴ ἀφήγησις, ἀπ' ὅπου ὁ ἱστορικὸς μπορεῖ σήμερα ν' ἀντλήσῃ πολύτιμα στοιχεῖα. Ἐλπίζουμε γι' αὐτὸ πῶς γρήγορα οἱ ἱστορικοὶ θὰ δοῦν μὲ ἐνδιαφέρον νὰ δημοσιεῦται καὶ τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ «Σχεδιαγράμματος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» τοῦ Χάου.

ΔΟΜΝΑ ΒΙΣΒΙΖΗ-ΔΟΝΤΑ

Κώστα Ρωμαίου, *Ἡ ποίηση ἐνὸς λαοῦ*. Ἀθήνα 1968. 8ο. Σελ. 282. [Δημοσιεύματα Λαογραφικοῦ Ἰνστιτούτου Ἑλληνικῆς Περιγηγητικῆς Λέσχης ἀρ. 1].

Ἡ πρώτη δυσκολία ποὺ ἀντιμετωπίζει κανεὶς διαβάζοντας τὸ βιβλίον τοῦ κ. Κώστα Ρωμαίου εἶναι φύσεως βιβλιογραφικῆς: ποιά εἶναι παλιὰ καὶ ποιά καινούρια ἀπὸ τὰ 29 δοκίμια ποὺ περιλαμβάνει (ἡ ἀρίθμησή τους εἶναι ἀπὸ 1 - 30, ἀλλὰ τὸ πρῶτο, μὲ τίτλο «Ἡ ποίηση ἐνὸς λαοῦ, τοῦ λαοῦ μας», ἔχει θέση προλόγου).

Χρειαζέται προσοχὴ γιὰ ν' ἀνακαλύψῃ κανεὶς κάπου μέσα στὸ κείμενο ἢ στὶς σημειώσεις τὴν πληροφορία ὅτι πρόκειται γιὰ ἀναδημοσίευση παλιότερου ἄρθρου (ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ δοκίμια ἀρ. 15, 16, 17, 24, 27) καὶ πρέπει νὰ ἔχῃ παρακολουθήσει τὴν συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ συγγρ., γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ταυτίσῃ ὀρισμένα δοκίμια τοῦ βιβλίου μὲ προηγούμενες ἐργασίες του (π.χ. ἀρ. 2, 10).

Ἡ δεύτερη δυσκολία πού ἀντιμετωπίζει ὁ ἀναγνώστης εἶναι ἠθικῆς, θὰ ἔλεγα, φύσεως: ἀφορᾷ τῇ στάσει τοῦ συγγρ. ἀπέναντι στοὺς ἄλλους καὶ ἀπέναντι στὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό. Ἡ ἐκδήλωση τοῦ ἐπικριτικοῦ του πνεύματος, μὲ στόχο κυρίως τὴν Ἐκλογή τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν¹ καὶ ἰδιαίτερα τὸν Δ. Α. Πετρόπουλο, ἔχει ἔντονα ἐριστικὸ χαρακτήρα. Πρόκειται οὐσιαστικά γιὰ προσωπικὴ ἐπίθεση κατὰ τοῦ Δ. Α. Πετρόπουλου, ἡ ὁποία ἐπισκιάζει καὶ τὰ τυχὸν ἐπιστημονικὰ ἢ ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα τῆς κριτικῆς. Π.χ.: «Βέβαια ἡ Ἀκαδημία εἶναι ἀμέτοχη τῆς εὐθύνης, πού ἄλλωςτε βαρύνει μόνο τὸν ὑπογράφοντα Δ. Α. Πετρόπουλο καὶ ἄλλους κατὰ καιροὺς εἶχαν εἰσηγηθῆ ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἰκανὸν ἐκδότη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Εἶμαι ὅμως ὑποχρεωμένος νὰ ἐλέγξω τὸ φαινόμενο τοῦτο, γιατί συμβαίνει ἀρκετὲς φορὲς στὰ προηγούμενα κεφάλαια νὰ ἔχη γίνῃ λόγος γιὰ γνῶμες καὶ ἐρμηνεῖες τοῦ Δ. Α. Πετροπούλου, καὶ ἀτυχῶς σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἐπρόκειτο γιὰ γνῶμες ἐσφαλμένες, γραμμένες μὲ προχειρολογία. (Βλ. σχετικὰ πιδ πάνω σελ. 88, 150 - 151, 180 - 185, 214 κτλ.). Ὅταν δημοσιεύει κανεὶς μιὰ ἐπιστημονικὴ γνώμη, ἀσφαλῶς μπορεῖ νὰ ἔχη κάμει λάθος, πάντως ὅμως δὲν συγχωρεῖται νὰ κάνῃ συνεχῶς λάθη» (σ. 225).

Αὐτὰ ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους. Ὡς πρὸς τὸν ἑαυτό του τώρα, ὁ συγγρ. ἐκφράζεται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Ἀκολουθεῖ ἡ ἐργασία τοῦ Κ. Ρωμαίου, τὸ 1952. Ὅπως θὰ δειχθῆ ἀμέσως πιδ κάτω, μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου της, ἦταν καὶ παραμένει ἡ μόνη βασικὴ μελέτη ποὺ παρουσιάζει πλῆθος νέες καὶ ἰσχυρὲς ἀποδείξεις² ὥστε σήμερα ὅλοι νὰ δέχονται τὸν ἄμεσο καὶ οὐσιαστικὸ σύνδεσμο τοῦ νεοελληνικοῦ τραγουδιοῦ (Ὁ γυρισμὸς τοῦ ξενιτεμένου) μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ὀμήρου. Τελευταία χρονολογικὰ ἔρχεται ἡ ἐργασία τοῦ Ι. Θ. Κακριδῆ, τὸ 1957. Σ' αὐτὴν, παράλληλα μὲ τοὺς ἐνθουσιώδεις ἐπαίνους γιὰ τὴν σπουδαία ἑωρία τοῦ Κων. Ρωμαίου, γίνονται ὀρισμένες δευτερεύουσες παρατηρήσεις πού ἄλλες δέχομαι καὶ ἄλλες ἀποκρούω» (σ. 150). Καὶ παρακάτω: «Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦτο, πού μᾶς ξέφευγε ἀπαρατήρητο, καὶ γιὰ τὴν ἐρμηνεία του, εὐτυχῶς ἔχομε ἀπὸ τὸ 1963 εἰδικὴ ἐπιστημονικὴ ἐργασία, τὴν ἐπόμενη: Κων. Ρωμαίου, Ὁ ἄνομος τῶν τριῶν' στὸ δημοτικὸ τραγούδι, Ἀθήνα 1963, σ. 1 - 102» (σ. 158).

Ἡ δυσπιστία γεννιέται αὐθόρμητα στὸν ἀναγνώστη ὕστερ' ἀπ' αὐτά, καὶ εἶναι φυσικό. Ἄν ὅμως ἔχη διαβάσει καὶ προηγούμενες ἐργασίες τοῦ συγγρ., τὸ πρᾶγμα δὲν θὰ τὸν παραξενέψῃ καὶ θὰ προχωρήσῃ στὴν ἀναζήτηση τῶν χρήσιμων στοιχείων, τὰ ὁποῖα περιμένει νὰ βρῆ καὶ πού πραγματικὰ ὑπάρχουν στὸ βιβλίον. Γιὰ χάρη τους καὶ μόνο γράφεται αὐτὴ ἡ κριτικὴ.

Τὰ δοκίμια πού περιλαμβάνει τὸ βιβλίον χωρίζονται σὲ δύο μεγάλες ὁμάδες καὶ ἀναφέρονται σὲ τέσσερις σημαντικότερες κατηγορίες τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν: ἀκριτικὰ τραγούδια καὶ παραλογές (ἀρ. 2 - 15), ἱστορικὰ καὶ κλέφτικα (ἀρ. 16 - 30). Γενικὰ θὰ εἶχε νὰ πῆ κανεὶς ὅτι ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει τὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη τοῦ συγγρ. εἶναι τὸ θάρρος καὶ ἡ φαντασία. Δὲν διστάζει νὰ διαμορφώσῃ καινούριες ὑποθέσεις καὶ νὰ προχωρήσῃ σὲ

1. Ἑλληνικὰ Δημοτικὰ Τραγούδια (Ἐκλογή), τόμ. Α'. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Δημοσιεύματα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, ἀριθμ. 7, Ἀθήναι 1962.

2. Τὰ ἀραιὰ στοιχεῖα εἶναι τοῦ συγγρ.

καινούριους συσχετισμούς. Τὰ κατεστημένα πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας δὲν τὸν περιορίζουν. Καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ πρόοδος συνίσταται, ὅπως εἶναι γνωστό, στὴ διαφορετικὴ συσχέτιση τῶν ἰδίων δεδομένων. Ἀποκαλύπτονται ἔτσι ἄγνωστες ὕψεις τῶν πραγμάτων καὶ καινούριες ἀλήθειες. Συμφωνῶ μὲ τὶς προθέσεις τοῦ συγγρ., ὄχι ὅμως καὶ μὲ τὰ συμπεράσματα τῶν συσχετισμῶν του.

Στὸ δοκίμιο μὲ τίτλο «Τὰ ἀκριτικά τραγούδια» (ἀρ. 2) ὁ συγγρ. ἐπαναλαμβάνει μὲ συντομία τὶς ἀπόψεις ποὺ εἶχε διατυπώσει σὲ προγενέστερη ἐργασία του σχετικὰ μὲ τὴ σχέση ἀκριτικῶν τραγουδιῶν καὶ διονυσιακῆς λατρείας. Συσχετίζει τὸν Διγενὴ μὲ τὸν Διόνυσο χρησιμοποιώντας ὡς *tertium comparationis* τὴ μορφή τοῦ πρωταγωνιστῆ στὰ λαϊκὰ δρώμενα τοῦ Δωδεκαήμερου καὶ τῆς Ἀποκριᾶς. Παρουσιάζουν καὶ οἱ τρεῖς τὰ ἴδια βασικὰ χαρακτηριστικά: θαυμαστὴ γέννηση, ὑπερφυσικὴ δύναμη, βία (ὁ ἥρωας ἀρπάζει τὴν ξένη νύφη ἀπὸ τὸ γάμο της), γεωργικὴ ἰκανότητα καὶ πρόωρο θάνατο.

Ἔχει τώρα «ἀπὸ δεκαετηρίδες ἀποδειχθῆ», λέει ὁ συγγρ., ὅτι τὰ λαϊκὰ δρώμενα κατὰγονται ἀπὸ τὴ διονυσιακὴ λατρεία· στὰ δρώμενα αὐτὰ τραγουδοῦνται ἀκριτικά τραγούδια· ἄρα καὶ τὰ ἀκριτικά τραγούδια κατὰγονται ἀπὸ τὴ διονυσιακὴ λατρεία· συγκεκριμένα, ἀπηχοῦν διονυσιακοὺς μύθους ποὺ μὲ τὸν καιρὸ ὅμως – ὅπως ἔχει ἄλλωστε ξανασυμβῆ – ἔγιναν ἀπροσδιόνυσοι. Ὁ συσχετισμὸς εἶναι σωστός, ἡ σχέση ὅμως ποὺ προκύπτει δὲν εἶναι γενετική, ὅπως τὴ θέλει ὁ συγγρ., ἀλλὰ μορφολογική: οἱ ἥρωες τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν, ὁ πρωταγωνιστὴς τῶν παραδοσιακῶν δρωμένων καὶ ὁ ἴδιος ὁ Διόνυσος εἶναι ἀπλούστατα ὁμόλογες ἐκφράσεις τῆς ἴδιας τυπικῆς μορφῆς: τοῦ μυθικοῦ ἥρωα ἢ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν καθιερωμένο ἀγγλικὸν ὄρο, τοῦ «παραδοσιακοῦ ἥρωα» (*the hero of tradition*)¹. Ὁ Περσεὺς δὲν εἶναι πρωτεζάδελφος τοῦ Μωυσεῖ ἐπειδὴ βρέθηκαν καὶ οἱ δυὸ κλεισμένοι σὲ κασέλα.

Δεύτερος συσχετισμὸς στὰ πλαίσια τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν γίνεται ἀνάμεσα στ' ἄλογα τῶν ἀκριτῶν καὶ στ' ἄλογα τῶν ὁμηρικῶν ἠρώων («Τὰ ἄλογα τῶν ἀκριτῶν», ἀρ. 3). Διαφεύγει ὅμως καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἀπὸ τὸν συγγρ., ὅτι τὸ *tertium comparationis* ἀνήκει καὶ πάλι στὸν κύκλον τοῦ «παραδοσιακοῦ ἥρωα». Πρόκειται γιὰ τὴ δομὴ τῆς ἠρωικῆς κοινωνίας, ὅπως ἀνασυγκροτήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τῆς μεσαιωνικῆς ἐπικῆς παράδοσης. Μέσα στὴν «ἐπικὴ πραγματικότητα»², ὅπως ὀνομάζεται, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν καθημερινή, ἡ θέσις τοῦ ἀλόγου εἶναι σαφῶς καθορισμένη: εἶναι ἰσάζιο καὶ καμιὰ φορὰ ἀνώτερο ἀπὸ τὸν ἀναβάτη του, ὅποτε βέβαια ὑψώνεται αὐτὸ σὲ ἥρωα τοῦ τραγουδιοῦ. Πάντως ἡ διαφορὰ ποὺ ἐπισημαίνει ὁ συγγρ. ἀνάμεσα στὴν ὁμηρικὴ καὶ στὴν ἀκριτικὴ παράδοση εἶναι ἐνδιαφέρουσα: ὁ Ξάνθος, τὸ ἄλογο τοῦ Ἀχιλλέως, παίρνει τὸ χάρισμα τῆς ἀνθρώπινης φωνῆς ἀπὸ τὴν Ἥρα,

1. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα εἶναι συγκεντρωμένη στὸ σχετικὰ πρόσφατο βιβλίον τοῦ JAN DE VRIES, *Heldenlied und Heldensage*, Βέρνη - Μόναχο 1961 σ. 281 κέ. Βλ. ἐπίσης LORD RAGLAN, *The Hero of Tradition* (ALAN DUNDES, ed., *The study of Folklore*, 1965, σ. 142 - 157).

2. Καλὴ ἀνάλυση τῆς «ἐπικῆς πραγματικότητος» καὶ τῆς «ἠρωικῆς κοσμοθεωρίας» βλ. στὸν MAXIMILIAN BRAUN, *Das Serbokroatische Heldenlied*, Göttingen 1961, ἰδιαιτέρως σ. 10 - 13, 34 - 40. Βλ. ἐπίσης JAN DE VRIES, ἔ.ἀ., σ. 243 κέ.

ἐνῶ τ' ἄλογα τῶν ἀκριτῶν θεωρεῖται φυσικὸ νὰ συνδιαλέγωνται μὲ τὸν ἀφέντη τους (σ. 32-33). Ὁ λόγος εἶναι, πιστεύω, ὅτι ἡ ὁμηρικὴ («ἥρωικὴ») παράδοση εἶναι πολὺ περισσότερο ὀρθολογιστικὴ ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ, στὴν ὁποία τὸ ὑπερφυσικὸ ἀποτελεῖ μέρος τῆς «ἐπικῆς πραγματικότητος».

Ὅταν αὐτὴ ἡ «ἐπικὴ πραγματικότης» ἀπομακρύνθηκε στὸ βάθος τοῦ ἱστορικοῦ ὀρίζοντα, καὶ ἔμειναν μόνον τὰ μοτίβα τῶν τραγουδιῶν, ἀποκομμένα ἀπὸ τὸν ζωντανὸ κορμὸ τῆς ἥρωικῆς κοινωνίας, τότε καὶ τὸ ἄλογο, ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ συγγρ., «ξεφτίζει σὲ ρόλο καὶ σὲ ὕφος... Στὸ τραγούδι (κλέφτικο) τῆς Λιάκαινας, ὁ καρβαλάρης δίνει βιτσιὰ τοῦ ἀλόγου του, ἀλλ' ἐκεῖνον δὲν πηγαίνει σαρανταπέντε μίλια, ὅπως γίνεται μὲ τὸ ἀκριτικὸ ἄλογο...

*(Δίνει βιτσιὰ τοῦ μαῦρου του καὶ πάει σαράντα μίλια
καὶ ματαδευτερόναι του καὶ πάει σαρανταπέντε).*

Ἡ κατάπτωση τὸ μεταμορφώνει σὲ ἓνα ἄλογο ποὺ εἶναι ἀχάριστο καὶ ἀπαιτητικὸ, ἀφοῦ μὲ θρασύτητα καὶ σχεδὸν μὲ ἄκαιρο ἐκβιασμὸ ζητᾷ τὴν ἀμοιβή του, καθορίζοντας μάλιστα προκαταβολικὰ καὶ τὸν ἀριθμὸ, σαράντα πέντε χοῦφτες κριθάρι καὶ σαράντα πέντε κοῦπες κρασί...

*(Νὰ μ' ἀγατίσης τὴν ταῆ σαράντα πέντε χοῦφτες,
νὰ μ' ἀγατίσης τὸ κρασί σαράντα πέντε κοῦπες).*

Αὐτὴ εἶναι ἡ ὑστερόχρονη ἠχώ ἀπὸ τὰ ἀκριτικὰ ρήματα ἀκριβοτάγιζε καὶ ἀκριβοπότιζε ποὺ τὰ συναντήσαμε στοὺς πρὸ πάντων ἀκριτικούς στίχους...

*(Ἐγὼ εἶμαι γέρος κι ἄχαρος, ταξίδια δὲ μοῦ πρόεπον,
μὰ γιὰ χατήρι τῆς κυρᾶς νὰ μακροταξιδέσω,
ὁποῦ μ' ἀκριβοτάγιζε στὸ γύρο τῆς ποδιᾶς της,
κι ὁποῦ μ' ἀκριβοπότιζε στὴ χούφτα τοῦ χερσιῦ της).*

Πολλὰ ἀκατανόητα σχέδια μποροῦν νὰ προκύψουν, ὅταν τὸ μοτίβο ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ του πρότυπο, ἀπὸ τὴν («ἔλλογη») μορφή. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι ἡ παραλλαγὴ τοῦ Fauriel, τὴν ὁποία προτίμησε νὰ δημοσιεύσει, ὡς καλύπτερη, ὁ Δ. Α. Πετρόπουλος στὴν Ἐκλογὴ τῆς Ἀκαδημίας, καὶ γι' αὐτὸ ψέγεται δριμύτατα ἀπὸ τὸν συγγρ.¹, εἶναι περισσότερο ἀκατανόητη ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη. Ἀντίθετα, στὴ σχέση ἀλόγου-ἀναβάτη, ποὺ ἐκφράζεται

1. Σελ. 225 - 226. Ὁ Δ. Α. Πετρόπουλος δημοσιεύει τρεῖς παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ «Τῆς Λιάκαινας» στὴν Ἐκλογὴ τῆς Ἀκαδημίας. Ἡ τελευταία εἶναι ἀπὸ τὸν Fauriel:

*Τί 'ν' τὸ κακὸ ποὺ γίνεται στοῦ Λιάκου τῆ γυναῖκα!
Πέντ' Ἀρβανίτες τὴν κρατοῦν καὶ δέκα τὴν ξετάζουν*
— Λιάκαινα, δὲν παντρεύεσαι, δὲν παίρνεις Τοῦρκον ἄντρα;
— Κάλιο νὰ ἰδῶ τὸ αἷμα μου τῆ γῆ νὰ κοκκινίση,
παρὰ νὰ ἰδῶ τὰ μάτια μου Τοῦρκος νὰ τὰ φιλήση.
Κι ὁ Λιάκος τὴν ἀγνάντευεν ἀπὸ ψηλὴ ραχοῦλα.
Κοντοκρατεῖ τὸ μαῦρο του, κρυφὰ τὸν κουβεντιάζει.
— Δύνασαι, μαῦρε, δύνασαι νὰ βγάλῃς τὴν κυρὰ σου;
— Δύναμι', ἀφέντη, δύναμαι νὰ βγάλω τὴν κυρὰ μου,
μόν' νὰ μ' ἀξήσης τὴν ταγή, νὰ πάγω πέρα πέρα.
Σὰν πῆγε καὶ τὴν ἔβγαλε, στοῦ Λιάκου του τὴν φέρει.

μέ τῇ στιχομυθία τους, τὸ ἄλογο σ' αὐτὴ τὴν παραλλαγή ὑπερτερεῖ, γίνεται αὐτὸ ὁ ἥρωας τοῦ τραγουδιοῦ, ὅπως συχνὰ συμβαίνει στὴ γνήσια ἐπική παράδοση.

Μεγαλύτερη ἐπιτυχία ἔχουν οἱ συσχετισμοὶ ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ συγγρ. ἀνάμεσα στὴ δημοτικὴ ποίηση καὶ στὴν ἱστορία. Ἡ ἀναγνώριση τῶν ἱστορικῶν προσώπων καὶ τῶν γεγονότων στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται τὸ γνωστὸ δημοτικὸ τραγούδι «Κάτω στοῦ Βάλτου τὰ χωριά» (ἀρ. 19) δὲν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία στὸν ἀναγνώστη. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐρμηνεία τοῦ τραγουδιοῦ γιὰ τὴ «Μάχη στοῦ Βαλτέτσι» (ἀρ. 25), μολονότι τὸ τραγούδι, ἀπὸ αἰσθητικὴ τουλάχιστον ἄποψη, δὲν ἀξίζει τὸν κόπο ν' ἀναλυθῇ. Ὡς σκέψη, ἐπίσης, ὁ συσχετισμὸς τοῦ τραγουδιοῦ «Τῆς Ἀγία - Σοφιάς» (ἀρ. 16) μὲ τὰ γεγονότα ποὺ συνέβησαν στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωση, δηλαδὴ τὴ διαμάχη μεταξύ Ἐνωτικῶν καὶ Ἀθηνωτικῶν, δὲν εἶναι κακός. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ νὰ στηρίξουν τὶς ὑποθέσεις τοῦ συγγρ. Ἔτσι τὰ συμπεράσματά του μένουν μετέωρα. Μιὰ φορά ἡ προσπάθεια γιὰ ἱστορικὴ ἀναδίφηση εἶναι ἀξιέπαινη. Ἄν τώρα «Τὰ τρία καράβια στοῦ τραγούδι τῆς Ἀγία - Σοφιάς» (ἀρ. 17) εἶναι τρία, γιὰτὶ ὁ ἀριθμὸς τους ἀπηχεῖ τὰ πραγματικὰ καράβια, ποὺ ἦταν ὅμως, κατὰ τὸν ἱστορικὸ Δούκα, τέσσερα—καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα μᾶς παραδίδεται ὅτι κατόρθωσαν νὰ σπάσουν τὸν κλοιὸ τοῦ τουρκικοῦ στόλου καὶ νὰ μπουῖν στὴν Κωνσταντινούπολη—ἢ ἂν εἶναι τρία σύμφωνα μὲ τὸν ἀνόμο τῶν τριῶν» τοῦ συγγρ., ποῖος μπορεῖ νὰ τὸ ξέρη;

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνολογικὴ ἐξέταση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ποὺ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ συγγρ., ἡ σημαντικότερη νέα προσφορά του στὴν ἐπιστήμη, φοβοῦμαι πὼς δὲν εἶναι πάντοτε τόσο νέα. Ἡ («νέα ἐξήγηση»), μὲ τὴν ὁποῖαν ἐρμηνεύονται πολλὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν παραλογῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ γενικὰ, καὶ τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Μαυριανοῦ καὶ τῆς ἀδερφῆς του εἰδικότερα (σελ. 108), δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ παράφραση τῶν ὅσων εἶπε ὁ Στίλπων Κυριακίδης τὸ 1934¹. Καὶ ὅσα ἔγραψε ὁ Κυριακίδης τὸ 1922 στὴν Ἑλληνικὴ λαογραφία του γ.ὰ τὸν χαρακτήρα τῶν «διηγηματικῶν ἄσμάτων ἢ ἐπυλλίων», ὅπως τὰ ὀνομάζει², παραφράζονται ἀπὸ τὸν συγγρ. στὴ σελ. 109 ὡς ἐξῆς: «Ἄλλο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι στίς Παραλογές ἡ διήγηση, παρὰ τὴν ἀφηγηματικὴ διατύπωση, δὲν ἔχει τὸν χαρακτήρα τῶν ἐπικῶν τραγουδιῶν τῆς Κύπρου, δὲν ἔχει τὶς σκόπιμες συχνὲς ἐπαναλήψεις ὀλόκληρων ἐνοτήτων καὶ ἐπεισοδίων, οὔτε ἔχει μακρὰς παρομοιώσεις κατὰ τὸ πασίγνωστο πρότυπο τοῦ Ὀμήρου. Σὲ πολλὰς Παραλογές 1) ἡ ὑπόθεση προχωρεῖ μὲ γοργὸ ρυθμὸ—σὰ νὰ συμπαρασύρουν τὸν τραγουδιστὴ τὰ ἀναπαριστανόμενα τὶς ἴδιες στιγμὲς μὲ γοργὸ ρυθμὸ γεγονότα—, 2) ὁ διάλο-

1. ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, Αἱ ἱστορικαὶ ἀρχαὶ τῆς δημώδους νεοελληνικῆς ποιήσεως (Λόγος πρυτανικός), Θεσσαλονίκη 1934, σ. 17-19, καὶ στὴ β' ἔκδοσι (Ἀνατύπωσις μετ' ἐπιμέτρου, Θεσσαλονίκη 1954) σ. 14-16.

2. «Αὐτῶν σκοπὸς εἶναι ἡ ἐκθεσις, ἡ ποιητικὴ ἀφήγησις γεγονότων, καὶ κατὰ τοῦτο πλησιάζουν πρὸς τὸ ἔπος, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ τὰ διακρίνει μόνον ὁ ἄσματικὸς χαρακτήρ τῆς διηγήσεως, τοῦτ' ἔστιν ὁ γοργὸς καὶ δραματικὸς καὶ μὲ ἄλλα ἀπὸ ἐπεισοδίου εἰς ἐπεισόδιον προχωρῶν». ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, Ἑλληνικὴ Λαογραφία, Μέρος Α', Μνημεῖα τοῦ λόγου, ἔκδ. β', Ἀθ. 1965, σ. 49.

γος δὲν ἔχει μάκρος, καὶ 3) ἡ μετακίνηση ἀπὸ ἐπεισόδιο σὲ ἐπεισόδιο γίνεται πολλές φορές ἀπτόμωχ, χωρὶς ἐνδιάμεσους ἐπεξηγηματικούς στίχους».

Λυποῦμαι πὺ βρίσκομαι ἐγὼ στὴν ἀνάγκη νὰ ὑπενθυμίσω τὰ πρότυπα τοῦ συγγρ., γιατί θὰ μπορούσε ἴσως νὰ θεωρηθῆ ὅτι ὑπερασπίζομαι «πατρῷον οἶκον». Ἡ βιβλιογραφία ὁμῶς τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἰδιαιτέρα μάλιστα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν τεχντροπικὴ τους ἐξέταση, δὲν εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε νὰ συγχωρῆται στὸν συγγρ. ἡ ἄγνοια μιᾶς ἐργασίας τόσο βασικῆς πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα ὅσο «Ἡ γένεσις τοῦ διστίχου καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσομετρίας» τοῦ Στίλπωνος Κυριακίδη. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ συγγρ. ἀναγκάζεται νὰ ἐπινοήσῃ καινούριους ὅρους γιὰ τοὺς τεχντροπικούς κανόνες πὺ ἀνακαλύπτει, ἐνῶ γι' αὐτούς ὑπάρχουν ἤδη καθιερωμένοι οἱ ὅροι πὺ χρησιμοποίησε ὁ Κυριακίδης. Τὰ «ὁμοιόαρκτα» τοῦ συγγρ. (σ. 241) εἶναι τὰ ρητορικά «ὁμοιοκάταρκτα»¹, ἡ «ταυτολογία καὶ συνωνυμία ἀγκαλιασμένες στὸν ἴδιο στίχον» (σελ. 241) εἶναι ὁ «ἰσομετρικὸς παραλληλισμὸς»² καὶ τὸ φαινόμενο τῆς «ἰσόποσης συμμετρίας» (σελ. 259) ἀνάγεται στὸ γενικότερο φαινόμενο τῆς «ἰσομετρίας μορφῆς καὶ περιεχομένου»³, ὅπου περιλαμβάνεται καὶ ὁ «νόμος τῶν τριῶν» τοῦ συγγρ.

Ἡ ἔρευνα ὡστόσο τῶν τεχντροπικῶν κανόνων τῆς δημοτικῆς μας ποιήσης δὲν ἀποτελεῖ γιὰ τὸν συγγρ. αὐτοσκοπὸ· ἀποβλέπει σὲ ἄμεση πρακτικὴ ἐφαρμογὴ: τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν μὲ βάση «τὸν καθολικὸ νόμο τῆς τεχντροπικῆς ὁμοιογένειας»⁴. Σύμφωνα μὲ τὸν νόμο αὐτόν, ὁ ἐκδότης τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν μπορεῖ ἐλεύθερα νὰ διορθώῃ τὰ κείμενα, ἐφαρμόζοντας τὴ γνώση του τῶν τεχντροπικῶν κανόνων πὺ διέπουν τὴν ἐλληνικὴ δημοτικὴ ποίηση στὴν ἀποκατάσταση τῶν στίχων πὺ ἔχουν παρεκκλίνει ἀπὸ τοὺς κανόνες αὐτούς. Στὴν πράξη, ἡ «νέα μεθοδολογικὴ ἀρχὴ» τοῦ συγγρ. παρουσιάζει ὀρισμένα μειονεκτήματα. Τὸ βασικότερο εἶναι ὅτι δὲν στηρίζεται στὴν ἀπόδειξη, ἀλλὰ στὴν πίστη. Ὁ συγγρ. δογματίζει, δὲν ἐπιχειρηματολογεῖ.

Γιὰ τὸ τραγούδι «Τῆς Δέσπως Μπότσαρη» (ἀρ. 24) μᾶς λέει στὴν ἀρχὴ ὅτι εἶναι τὸ καλύτερο τοῦ κύκλου τῶν Σουλιώτικων τραγουδιῶν. Κατόπιν μᾶς δίνει τὸ κείμενο τοῦ τραγουδιοῦ καί, ἀναλύοντάς το, ἀποδεικνύει τὴν ὑψη-

1. ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, «Ἡ γένεσις τοῦ διστίχου καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσομετρίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 17.

2. Ἔ. ἀ. σ. 69.

3. Ἔ. ἀ. σ. 62 κέ. καὶ κυρίως σ. 68 καὶ 75.

4. Κ. ΡΩΜΑΙΟΥ, «Ὁ Ξάντινον ὁ Παντολαλεμένον» (Μιὰ νέα μεθοδολογικὴ ἀρχὴ γιὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν), Ἀρχεῖον Πόντου 27 (1965) 202: «Ἔως τώρα, γιὰ νὰ ἐπιχειρηθῆ ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου ἐνὸς τραγουδιοῦ, ἡ ἔρευνα περιοριζόταν στὸ ἓνα τραγούδι καὶ σ' ὅλες τὶς παραλλαγές τοῦ αὐτοῦ τραγουδιοῦ. Αὐτὲς μόνον ἦταν δυνατὸ καὶ ἐπιτρεπτό νὰ συνεξεταστοῦν καὶ νὰ συγκριθοῦν, καὶ σχεδὸν μόνον ἀπ' αὐτὲς μπορούσε νὰ γίνῃ ἐξαγωγή συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὴν διόρθωση τοῦ κειμένου τοῦ τραγουδιοῦ. Μὲ τὴ νέα ὁμῶς μέθοδο πὺ προτείνεται, ὅλα τὰ δημοτικὰ τραγούδια, καὶ οἱ παραλλαγές, καὶ οἱ μικρὲς ἐνόητες, καὶ αὐτοὶ οἱ μεμονωμένοι στίχοι, ἐνώνονται μεταξύ τους μὲ τὸν καθολικὸ νόμο τῆς τεχντροπικῆς ὁμοιογένειας».

λή του τέχνη. Μόνο στίς σημειώσεις που ακολουθοῦν μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἔχει διορθώσει τὸ κείμενο, καὶ μάλιστα σημαντικά. Ἀνακαλύπτουμε ἔτσι ἐκ τῶν ὑστέρων ὅτι, γιὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἄρτια τεχνικὴ τοῦ τραγουδιοῦ, χρησιμοποιεῖ ὡς παράδειγμα στίχους πού ὁ ἴδιος προηγουμένως ἔχει διορθώσει.

Τὸ φαινόμενο δὲν εἶναι μοναδικό. Στὴν τεχνολογικὴ ἀνάλυση τοῦ τραγουδιοῦ «Ὁ γιὸς τῆς χήρας καὶ τὰ ἄλογά του» (σ. 34-37) ὁ συγγρ. ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν τεχνολογικὸ κανόνα τὸν ὁποῖον ὀνομάζει «τρίστιχη ἔκφραση τοῦ νόμου τῶν τριῶν». Σύμφωνα μ' αὐτὸν ὁ ποιητής, μετὰ τὴν ἐξαγγελία τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσώπων ἢ, στὴν περίπτωσή αὐτή, τῶν ἀλόγων—χήρας ὑγιὸς λατρεύει τριά καλ' ἄλογα—καὶ ἀφοῦ μᾶς τὰ παρουσιάσῃ μετὰ τὰ ὀνόματά τους—τὸ Γρίβα καὶ τὸ Μαύρη καὶ τὸν Πέπανο—ἀφιερώνει παρακάτω ἀπὸ ἓνα στίχο στὸ καθένα γιὰ νὰ συμπληρώσῃ τὴν περιγραφή τους:

Τὸ Γρίβα γιὰ καβάλα καὶ γιὰ λεβεντιά,
τὸν Πέπανο γιὰ μάτια καὶ ξανθὰ μαλλιά,
τὸ Μαύρη γιὰ σφέρι καὶ γιὰ πόλεμο.

Αὐτὸ εἶναι τὸ κείμενο, ὅπως μᾶς παραδίδεται στὴν Δημοτικὴ Ἀνθολογία τοῦ Μιχ. Λελέκου (1868, σ. 46, ἀρ. 34). Ὁ συγγρ. τώρα τὸ διορθώνει ὡς ἑξῆς:

Χήρας ὑγιὸς λατρεύει τριά καλ' ἄλογα,
τὸν Πέπανο, τὸ Γρίβα καὶ τὸ Μαύρονε.
Τὸν Πέπανο γιὰ μάτια καὶ ξανθὰ μαλλιά,
τὸ Γρίβα γιὰ καβάλα καὶ γιὰ λεβεντιά,
τὸ Μαῦρο γιὰ σφέρι καὶ νὰ πολεμᾷ.

Βάζει δηλαδὴ τὰ ὀνόματα τῶν ἀλόγων καθὼς καὶ τοὺς στίχους πού ἀναφέρονται σ' αὐτὰ σὲ μιὰ «λογικὴ», κατὰ τὴ γνώμη του, σειρά. Τοποθετεῖ τελευταῖον τὸν Μαύρη—πού τὸν κάνει Μαύρονε—γιατὶ αὐτὸς εἶναι «ὁ τρίτος καὶ καλύτερος», ἀφοῦ στὴ συνέχεια τοῦ τραγουδιοῦ γι' αὐτὸν γίνεται λόγος. Καὶ δὲν καταλαβαίνει ὁ συγγρ. ὅτι στὸ στίχο τὸ Γρίβα καὶ τὸ Μαύρη καὶ τὸν Πέπανο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νοηματικὴ κλιμάκωση, τὴν ὁποία πάει ν' ἀποκαταστήσῃ, ὑπάρχει καὶ μιὰ μετρικὴ κλιμάκωση, τὴν ὁποία καταστρέφει. Ἔχουμε δηλαδὴ μιὰν ἀξίωση κλίμακα στὴν ποσότητα τῶν συλλαβῶν—γι' αὐτὸ ὁ Πέπανος μπαίνει τελευταῖος—χάρη στὴν ὁποία διαταράχθηκε, στὴν παραλλαγή τοῦ Λελέκου, ἡ νοηματικὴ κλιμάκωση, πού θέλει τὸν Μαύρη τελευταῖον. Ὅσο γιὰ τὴ διόρθωσή τοῦ γιὰ πόλεμο σὲ νὰ πολεμᾷ στὸν στ. 5, ἀντίκειται τόσο στὸν νόμο τῆς συμμετρίας τῶν ἡμιστιχίων, τὸν «ἰσομετρικὸ παραλληλισμὸ» τοῦ Κυριακίδη (... γιὰ σφέρι / καὶ γιὰ πόλεμο), ὅσο καὶ στὴ μετρικὴ δομὴ τῶν πέντε πρώτων στίχων τοῦ τραγουδιοῦ, τὴν ὁποία καταστρέφει. Καὶ ὅλα αὐτὰ γιὰ νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ ὁμοιοκαταληξία, ἡ ὁποία δὲν ὑπάρχει βέβαια μέσα στὸ ἴδιο τὸ τραγούδι, θεωρητικὰ ὅμως οἱ τρίστιχες ἐνότητες πρέπει νὰ ὁμοιοκαταληκτοῦν, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ ἓνα γαμήλιο τραγούδι—ἀπὸ τὴν Κρήτη!

Ἐπήραμε τὴν πέρικα, τὴν πενταπλουμισμένη,
καὶ ἀφήκαμε τὴ γειτονιά σὰ χώρα κρουσεμένη,
σὰν ἐκκλησιά ἀλειτούργητη, σὰ νεραντζιά κομμένη.

Καὶ ὁ συγγρ. καταλήγει: «Ὁφείλουμε νὰ σεβόμαστε τὸ παραδομένο κείμενο. Ἄλλ' ὀφείλουμε, παράλληλα, καὶ νὰ σεβόμαστε τὴν παράδοση, ἰδίως ἂν ἀποδεδειγμένα τὴν ἔχει παραβιάσει, ἀπὸ ἄγνοια ἢ ἀδιαφορία, κάποιος πληροφοριοδότης» (σ. 36).

Με τὸν ἴδιο τρόπο προχωρεῖ καὶ στὴ διόρθωση τοῦ κειμένου τῆς «Λιογένητης» καὶ ἄλλων τραγουδιῶν, μὴ διστάζοντας νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν ἐμπιστοσύνη μας καὶ τὴν καλὴ μας πίστη: «Ἀφήνοντας νὰ πραγματευθῶ ἄλλοῦ τὸ θέμα, ἀρκοῦμαι νὰ προσθέσω τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο ἔχω καταλήξει» (σελ. 92).

Ἄν ὅμως ἡ πράξις δὲν δικαίωσε τὴ «νέα μεθολογικὴ ἀρχή» τοῦ συγγρ. ὡς πρὸς τὴν ἀποκατάσταση τῶν τραγουδιῶν, μήπως τυχὸν τὴ δικαίῳναι ἢ θεωρία; Ἡ αὐστηρὴ φιλολογικὴ μέθοδος ποῦ ἀκολούθησε πρῶτος ὁ Ν. Γ. Πολίτης στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν δὲν ἐμπόδισε, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Ἀποστολάκης, τὴν παραποίησίν τους. Ἔστω καὶ ἂν ὁ Πολίτης δὲν προχώρησε στὴν emendatio, ἀλλὰ περιορίστηκε στὴ recensio τοῦ κειμένου, ἀπὸ τὴ συγκόλλησι στίχων διαφόρων παραλλαγῶν ἑνὸς τραγουδιοῦ προέκυψαν κείμενα ἀντιποιητικὰ, ποῦ κατέστρεφαν τὴν οἰκονομία τοῦ τραγουδιοῦ καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἐνότητα τῶν στίχων του¹. Μετὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Ἀποστολάκη οἱ ἐκδότες τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν περιόρισαν στὸ ἐλάχιστο τὴς ἐπεμβάσεις τους στὰ κείμενα. Πιστεύω πὼς αὐτὸ ἐγίνε πῶς πολὺ ἀπὸ φόβο μήπως παρασυρθοῦν σὲ «παράταιρα συγκολλήματα»², παρὰ ἀπὸ αἰτιολογημένο σεβασμὸ πρὸς τὸ κείμενο. Δὲν βρῆκα πουθενὰ διατυπωμένη τὴ γενικὴ ἀρχή, ἢ ὁποία νὰ καθορίζῃ τὴ στάσι τοῦ ἐκδότη ἀπέναντι στὸ κείμενο καὶ νὰ τὴν αἰτιολογῇ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ χρειάζεται, νομίζω, μιὰ διευκρίνησι: ἡ ἀποκατάστασι τοῦ κειμένου τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀφορᾷ τὴν προφορικὴ ἢ τὴ γραπτὴ τους παράδοσι; Τὸ πρόβλημα δὲν θὰ ὑπῆρχε, ἂν ἤμασταν βέβαιοι ὅτι οἱ καταγραφὲς τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ποῦ περιλαμβάνονται στίς διάφορες συλλογὲς εἶναι πιστές. Μ' ἄλλα λόγια, ὅτι ὁ ἐκδότης σεβάστηκε τὸ κείμενο καὶ τὸ κατέγραψε ὅπως ἀκριβῶς τραγουδιέται, χωρὶς νὰ τὸ μεταβάλη. Συμβαίνει ὅμως συχνὰ (ὅπως ἀπέδειξε ὁ Ἀποστολάκης) νὰ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς. Ὅταν λοιπὸν ὁ λαογράφος ἀνιχνεύῃ τὴ γραπτὴ παράδοσι τοῦ κειμένου, ἔχει δικαίωμα (ἐφόσον ἔχη τὰ στοιχεῖα) νὰ ἐπέμβῃ στὸ κείμενο καὶ νὰ τὸ ἀποκαθάρῃ ἀπὸ τὴς ἐπεμβάσεις τῶν λογίων. Ἄν μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἐπενέβῃ στὸ τραγούδι τοῦ «Πλιάτσκα» (ἀρ. 23) ὁ συγγρ., θὰ συμφωνήσουμε μαζὶ του. Οἱ στ. 8-10. τοὺς ὁποίους ὀβελίζει μὲ τεχνολογικὰ κριτήρια, εἶναι πολὺ πιθανὸ ν' ἀποτελοῦν λόγια προσθήκη, ἢ ὁποία ἐγίνε μὲ σκοπὸ νὰ δώσι περισσότερες ἱστορικὲς λεπτομέρειες.

Εἰδικὰ γιὰ τὸ τραγούδι τοῦ Πλιάτσκα, ποῦ μᾶς παραδίδεται μόνον ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Fauriel, δὲν ὑπάρχει σύγχυσι γραπτῆς καὶ προφορικῆς παράδοσις. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὰ ἄλλα τραγούδια ποῦ ἀποκαθιστᾷ ὁ συγγρ., δὲν μᾶς διευκρινίζει ἂν ἐπεμβαίνει στὴ γραπτὴ ἢ στὴν προφορικὴ τους παράδοσι. Φαίνεται μάλιστα ὅτι θεωρεῖ καὶ τὸ δεῦτερο ἀπόλυτα θεμιτὸ (σ. 36). Ἄλλὰ ἢ γραπτὴ καὶ ἢ προφορικὴ παράδοσι διαφέρουν τόσο, ὥστε ν' ἀποτελοῦν δυὸ ξεχωριστοὺς τρόπους ποιητικῆς, στὴν περίπτωσι αὐτῆ, δημιουργίας.

1. Γ. Μ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ, Τὰ δημοτικὰ τραγούδια, Μέρος Α' Οἱ συλλογὲς, Ἄθ. 1929, σ. 161, 241, κ.ά.

2. Δ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια (Βασικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 46, Ἄθ. 1958), τόμ. Α', σ. 107'.

Δὲν εἶναι μόνο πού παραδίδονται προφορικά τὰ δημοτικά τραγούδια· δημιουργοῦνται καὶ προφορικά: τραγουδιοῦνται, δὲν γράφονται.

Ὁ Albert Lord¹, συνεχίζοντας τὸν Milman Parry², ξεκαθάρισε τὸ πρόβλημα: «Πιστεύω ὅτι ὅταν μιὰ φορά γνωρίσουμε τὰ πραγματικά γεγονότα τῆς προφορικῆς δημιουργίας θὰ πάψουμε ν' ἀναζητοῦμε τὸ πρωτότυπο ἐνὸς ὁποιοδήποτε δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Ἀπὸ μιὰν ἀπόψη κάθε ἐκτέλεση δημιουργεῖ ἓνα πρωτότυπο. Ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἀπόψη εἶναι ἀδύνατο νὰ παρακολουθήσουμε πρὸς τὰ πίσω τὸ ἔργο πού ἐπιτέλεσαν γενιές τραγουδιστῶν, ὡς ὅτου φτάσουμε στὴ στιγμή ὅπου κάποιος τραγουδιστὴς πρῶτος τραγούδησε ἓνα ὀρισμένο τραγούδι... Τόσο συγχρονικά ὅσο καὶ ἱστορικά θὰ ὑπῆρξαν πολυάριθμες δημιουργίες καὶ ἀναδημιουργίες τοῦ τραγουδιοῦ. Αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς σχέσης μεταξύ 'τραγουδιῶν' (δηλ. ἐκτελέσεων τοῦ ἴδιου τραγουδιοῦ πού ἀνήκει σ' ἓνα ὀρισμένο εἶδος ἢ γένος) εἶναι πλησιέστερη στὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὴν ἔννοια ἐνὸς 'πρωτοτύπου' καὶ τῶν 'παραλλαγῶν' του... Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ 'ἀρχέτυπου τραγουδιοῦ' ἀπλῶς δὲν ἔχει νόημα στὴν προφορικὴ παράδοση... τὸ ὀρισμένο κείμενο καθιερώθηκε μόλις μιὰ ἐκτέλεση τοῦ τραγουδιοῦ καταγράφηκε — αὐτὸ ἀποτελέσει τὸ πρωτότυπο. Καὶ αὐτὸ ἐμελλε νὰ γίνῃ ἡ αἰτία τῆς διαφορᾶς μεταξύ τοῦ προφορικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τοῦ γραπτοῦ»³.

Τὴν ἀπόψη τοῦ Lord δὲν μπορεῖ νὰ μὴν τὴ λάβῃ ὑπόψη του ὁ ἐκδότης τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Ἀφήνω πού ὁ Ἕλληνας ἐκδότης θὰ πρέπη μὲ χαρὰ ν' ἀνακαλύψῃ σ' αὐτὴν παλιές του γνώριμες σκέψεις: «...διανύει τὸ δημοτικὸν τραγούδι ἀπὸ τῆς στιγμῆς τῆς γενέσεως αὐτοῦ μέχρι τῆς πρώτης καταγραφῆς ἓνα στάδιον παντοδαπῆς ἐπεξεργασίας καὶ μεταβολῶν, τοῦ ὁποίου τὰς λεπτομερείας δὲν δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν, τὸ ὅποϊον ὅμως εἶναι ἀπαραίτητος ὅρος, διὰ νὰ θεωρηθῇ τοῦτο γνήσιον δημοτικὸν τραγούδι... Αἱ μεταβολαὶ αὐταί, ἐφ' ὅσον συνετελέσθησαν εἰς τοῦ λαοῦ τὸ στόμα καὶ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς δημῶδους ποιήσεως, ἀνήκουν εἰς τὸ ποίημα, ὡς ἓνα μέρος τῆς δημιουργικῆς ἐργασίας, πού τὸ παρήγαγεν. Εἶναι οὐσιῶδες διακριτικὸν τῆς δημῶδους ἀπὸ τῆς ἐντέχνου λογοτεχνίας, ὅτι τὸ δημῶδες λογοτέχνημα δὲν εἶναι ἔργον μιᾶς ἀπλῆς δημιουργικῆς πράξεως... ἀλλὰ ἡ δημιουργία του συνεχίζεται, ἐφ' ὅσον ζῆ εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ, καὶ σταματᾷ — διὰ κάθε παραλλαγὴν τοῦλάχιστον — ἀπὸ τῆς στιγμῆς, πού θὰ διατυπωθῇ γραπτῶς. Καὶ γεννᾶται τὸ πρόβλημα εὐθύς ἐξ ἀρχῆς: εἶναι δυνατὴ καὶ ἀπλῶς ἐπιθυμητὴ μία ἐκδοσις τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν;»⁴

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Κώστας Ρωμαῖος ἀκολουθεῖ, μέσα στὸ 1968, τὸν δικὸ του δρόμο. Δὲν ἀποτολμᾷ μόνο τὴ recensio, ἀλλὰ προχωρεῖ καὶ στὴν emendatio. Γίνεται οὐσιαστικὰ ὁ ποιητὴς τῆς «καλύτερης» παραλλαγῆς, ἡ ὁποία εἶναι θεωρητικὰ ἄψογη, ἀφοῦ ὁ ἐκδότης ἔχει διορθώσει κάθε τῆς ἀπόκλιση ἀπὸ τοὺς

1. A. LORD, *The Singer of Tales*, Harvard Univ. Press 1960.

2. M. PARRY & A. LORD, *Serbo-croatian Heroic Songs*, Harvard Univ. Press, 1954.

3. A. LORD, ἔ.ἀ. σ. 100, 101, 124-125.

4. ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΥΚΟΥΤΡΗ, Μελέται καὶ ἄρθρα, Ἄθ. 1956, σ. 194-195 (Βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου τοῦ Ἀποστολάκη, Τὰ δημοτικά τραγούδια, Α', δημοσιευμένη στὰ *Byzantinisch-Neugr. Jahrbücher* 7 [1928-1929] 499-514).

τεχνοτροπικούς κανόνες που έχει ανακαλύψει. 'Αλλ' αυτό δὲν εἶναι ποίηση· γιατί ἀπλούστατα δὲν εἶναι γέννημα τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ τῆς γνώσης. "Ἄλλωστε ὁ ἐκλεκτισμὸς δὲν ἦταν ποτὲ ἢ ὑψηλότερη μορφή τέχνης. 'Ο συγγρ. ἔχει ἀναμφισβήτητα προχωρήσει πολὺ στὴν ἀνίχνευση τῆς τεχνοτροπίας τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ ἔχει κάνει σημαντικὲς παρατηρήσεις, ἂν καὶ ὄχι πάντοτε πρωτότυπες. Δυστυχῶς τὰ σφάλματα καὶ οἱ ἀύθαιρσιες ὑπερτεροῦν.

ΑΛΚΗ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ - ΝΕΣΤΟΡΟΣ

Γεωργίου Α. Ρήγας, οἰκονόμου, *Σκιαθίου λαϊκὸς πολιτισμὸς*, Τεῦχος Γ', Λοιπὰ μνημεῖα τοῦ λόγου. Παροιμίαι - ἐπῶδαί - εὐχαί, κατάραι, ὄρκοι κτλ. - αἰνίγματα - γλῶσσα. Θεσσαλονίκη 1968. 8ο σ. ιβ', 289. [Παράρτημα 'Ἑλληνικῶν 18].

Τὸ βιβλίον τοῦτο, τρίτον τεῦχος στὴ σειρά ἄλλων λαογραφικῶν δημοσιευμάτων τοῦ ἰδίου συγγραφέως, συμπληρώνει τὴν εἰκόνα τοῦ σκιαθίτικου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως τὸν ἔζησε ἀπὸ κοντὰ ὁ ἀείμνηστος κληρικὸς Γ. Ρήγας, οἰκονόμος. Περιλαμβάνει τὰ ἐξῆς λαογραφικὰ κεφάλαια: Παροιμίαι (σελ. 3 - 149). Τὸ μέρος τοῦτο περιέχει πλῆθος παροιμιῶν καὶ παροιμιακῶν φράσεων μὲ σαφεῖς ἐξηγήσεις καὶ παραπομπές, ὅπου εἶναι ἀνάγκη, στοὺς 4 τόμους τῶν δημοσιευμένων παροιμιῶν τοῦ Ν. Γ. Πολίτου. Στὸ β' κεφάλαιο ('Ἐπῶδαί) μᾶς δίνει ὁ συγγρ. τίς μαγικὲς ἐνέργειες μαζί μὲ τὰ λόγια 39 ἐπῶδων, πού χρησιμοποιοῦν οἱ Σκιαθίτες γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ ἀσθένειες ἢ ἄλλα κακά.

Τὸ τρίτον κεφάλαιο περιέχει εὐχές, κατάραι, ὄρκοι, ἀπευχές, προπόμενοι, χαιρετισμοί, ὕβρεις, βλασφημίες, ὕβριστικά σχήματα, θωπεῖες. 'Ο τελευταῖος ὑπότιτλος («θωπεῖαι») θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ διατυπωθῆ: θωπευτικαὶ φράσεις καὶ ὑποκοριστικά, γιατί γιὰ λέξεις καὶ φράσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ πρόκειται. Στὸ ἐπόμενον κεφάλαιο: Αἰνίγματα καὶ Καθαρογλωσσήματα ἀκολουθεῖ ὁ συγγρ. περίπου τὴ διαίρεση πού ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸν Σπ. Στάθη¹, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι χωρίζει, πολὺ σωστά, τὰ αἰνίγματα ἀπὸ τὰ καθαρογλωσσήματα. Ὑπὸ τὸν τίτλον Γλῶσσα τοῦ 5ου κεφαλαίου παρατίθενται τὰ βαπτιστικὰ ὀνόματα τῆς Σκιαθίου καταταγμένα σὲ κατηγορίες, σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόδειγμα τῆς «Ἑλληνικῆς Λαογραφίας» τοῦ Στίλπωνος Κυριακίδου, τὰ ἐπώνυμα, τὰ παρωνύμια, τὰ τοπωνύμια, τὰ ὀνόματα χρόνου, τὰ ὀνόματα ζώων, τὰ ὀνόματα φυτῶν, οἱ εὐφημισμοί, καὶ τέλος μερικὲς λέξεις ἀπὸ τίς συνθηματικὲς γλῶσσες, μὲ σχετικὲς παρατηρήσεις. Σὲ ὅλες αὐτὲς τίς κατηγορίες τοῦ 5ου κεφαλαίου ὁ συγγρ. ἀναφέρει πλῆθος ὀνομάτων μὲ ἀξιολογότερες ἐτυμολογικὲς καὶ πραγματικὲς παρατηρήσεις.

Τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ βιβλίου κατέχει Γλωσσάριον σὲ 20 σελίδες. Θὰ περίμενε κανεὶς ἓνα ἐκτενέστερον γλωσσάριον ἀπὸ τὸ νησι τοῦ Παπαδιαμάντη· δὲν μποροῦμε ὥστόσο νὰ μὴν ἐπαινέσουμε τὴν ἀκρίβεια, τὴ σαφήνεια καὶ τὸ πλάτος τῆς ἐρμηνείας τῶν λέξεων. Γιὰ πολλὰ ἀπὸ τίς εὐστοχες παρατηρήσεις

1. Σπ. ΣΤΑΘΗ, Κυθηρικὰ αἰνίγματα, Λαογραφία 2 (1910 - 11) 332.

του, ιδίως στο κεφάλαιο Γλώσσα, ο αείμνηστος Ρήγας δὲν παραλείπει νὰ τονίση, σὰν εὐσυνείδητος ἄνθρωπος, τὴν οὐσιώδη συμβολὴ τοῦ Δ. Τσαμασφύρου, ὁ ὁποῖος τοῦ παρέδωκε σχετικὲς γραπτὲς σημειώσεις.

Μετὰ τὴ σύντομη ἀνάλυση τοῦ βιβλίου πρέπει νὰ ἐκφράσουμε τὴν ἱκανοποίησή μας ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ περιεχομένου του. Ἡ Σκιαθὸς ἦταν τυχερὴ, ὄχι μόνον γιατί ἐγέννησε λογοτέχνες περιωπῆς (Παπαδιαμάντη, Μωραϊτίδη), ποὺ μέσα στὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τους τὴν πρώτη θέση κατέχει τὸ ἀγαπητὸ νησί τους, ἀλλὰ καὶ γιατί ὁ λαογράφος τῆς Γ. Ρήγας ἔζησε, ἀγάπησε καὶ περιέγραψε μὲ χάρη τὸν σκιαθίτικο λαϊκὸ πολιτισμὸ. Τὰ λαογραφικὰ βιβλία τοῦ Γ. Ρήγα δὲν εἶναι ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ, σῶνει καὶ καλὰ, κυνηγᾷ νὰ βροῦν ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὸν ἀρχαῖο καὶ νεοελληνικὸ πολιτισμὸ, γιὰ νὰ ἐπιτεθοῦν ἐναντίον τοῦ Fallmerayer, καθὼς γινόταν κάποτε σὲ παλαιότερα χρόνια, ἀλλὰ ἐκθέτουν μὲ ἀπλότητα καὶ μὲ ἀντικειμενικότητα τὰ πράγματα καὶ ἀφήνουν τὸν σῶφρονα μελετητὴ νὰ βγάλῃ τὰ συμπεράσματά του. Γι' αὐτὴ τὴν ἀρετὴ τους μποροῦν νὰ προβληθοῦν ὡς παραδείγματα πρὸς μίμησιν γιὰ τὸν λαογράφο συλλογέα προπάντων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν λαογράφο ἐρευνητὴ.

Δ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Elitis, 21 poesie tradotte da Vincenzo Rotolo. Istituto Siciliano di studi bizantini e neoellenici, Palermo 1968. Σελ. 102 [Quaderni di poesia neogreca, 3].

Ἄλλοτε εἶπε πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια: «Καλὰ ἢ κακὰ δὲν εἶμαι ἀπὸ τοὺς ποιητὲς ποὺ μποροῦν νὰ γράφουν ἐρήμην τοῦ κοινοῦ. Μοῦ χρειάζεται ὁ ἀντίκτυπος»¹. Καὶ φαντάζομαι πὼς ὅσο πιὸ ἀπομακρυσμένος τοπικὰ ὁ (ἀντίκτυπος), τόσο δυνατότερη ἢ πίστη ὅτι δὲν γράφει κανεὶς «ἐρήμην τοῦ κοινοῦ», ἑνὸς κοινοῦ ποὺ σήμερα δὲν κλείνεται βέβαια σὲ σύνορα ἔθνικα. Στὸ Παλέρμο τῆς Σικελίας τυπώθηκε τὸ βιβλίον τοῦ κ. Rotolo γιὰ τὸν Ε., καὶ στὰ δύο χρόνια ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴν πρέπει νὰ ἐλπίζουμε ὅτι ὁ ποιητὴς ἀπόχτησε καὶ σ' ἐκεῖνον τὸν τόπο ἕνα, ἔστω καὶ μικρὸ, κοινὸ· νὰ ἐλπίζουμε μὲ ἄλλα λόγια ὅτι ὅλο καὶ πληθαίνουν στὸν πλανήτη μας οἱ ἄνθρωποι ποὺ, μέσ' ἀπὸ τὴν ἀγάπη γιὰ τὰ ἴδια πράγματα καὶ μέσ' ἀπὸ τὴν πίστη στὶς ἴδιες ἀξίες, βρίσκουν τὴν παρηγοριὰ μιᾶς βαθύτερης ἐπικοινωνίας μεταξὺ τους καὶ τὸ θάρρος μιᾶς ὅλο καὶ πληρέστερης ἀμοιβαίας ὑποστήριξης.

Ἄλλοτε κ. Rotolo παλιότερα εἶχε ἐκδώσει μιὰ μετάφραση ἑνὸς βυζαντινοῦ ἱπποτικῶν μυθιστορημάτων². Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο ὅτι τώρα καταπατήθηκε μὲ τὸ ἄλλο ἄκρο, χρονικὰ, τῆς νεοελληνικῆς ποιητικῆς δημιουργίας: ἕναν ποιητὴ σημερινό. Θέλω νὰ πιστεύω ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα συστηματικὸ ἀγκάλιασμα τοῦ χώρου στὸν ὁποῖο θὰ κινηθῇ ὁ ἰταλὸς νεοελληνιστής.

Τὸ βιβλίον ἀρχίζει (χωρὶς ὅμως νὰ τὸ δηλώνῃ στὸν τίτλο· γιατί;) μὲ μιὰ

1. Πανσπουδαστικὴ, τεύχ. 41 (1962).

2. Libistro e Rodamne. Romanzo cavalleresco bizantino. Introduzione e versione italiana di VINCENZO ROTOLO, Ἀθήνα 1965 (βλ. Ἑλληνικά 20 [1967] 225 - 227).

Εἰσαγωγή, πού μαζί με τίς σημειώσεις της ἐκτείνεται σὲ 18 σελίδες (σ. 4 - 22). Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀξιόλογο μελέτημα. Ἀναφέρεται πρῶτα στὴ νεοελληνικὴ κριτικὴ, πού τόση ἀδυναμία ἔδειξε νὰ ἐξετάσῃ σὲ βάθος τὴν ποιήση τοῦ Ε., περιγράφει τὸν πνευματικὸ χῶρο μέσα στὸν ὅποιο ἐμφανίζεται ὁ ποιητὴς στὰ 1935, ἐπισημαίνει, κάπως σχηματικὰ ἀλλὰ εὐστοχα, τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Σεφέρη καὶ τὸν Ε. («Ὅπου καὶ νὰ ταξιδέσω ἢ Ἑλλάδα με πληγώνει» ὁ πρῶτος—«Τὴν Ἑλλάδα πού με ταξιδεύει πάντοτε σὲ γυμνὰ χιονόδοξα βουνὰ» ὁ δεύτερος), καὶ ἀρχίζει τὴν ἐξετάση τῶν τριῶν φάσεων τῆς ποιήσης τοῦ Ε. Στὴν πρώτη («Προσανατολισμοί» καὶ «Ἡλιος ὁ πρῶτος») ὁ συγγρ. βλέπει—πέρα ἀπὸ ὅσα γνωστά (φύση, ὁμορφιά, νεότητα, φῶς, Αἰγαῖο, χαρὰ τῆς ζωῆς) κατέγραψε ἡ κριτικὴ—καὶ κάτι νέο: τὴ μοναξιά τοῦ ποιητῆ «λαμπερὴ κι ὑπερήφανη, μὰ πάντοτε ὡστόσο περίλυπη» (*aurea e superba, ma pur sempre dolente*, σ. 10), περίλυπη γιὰτὴ δηλώνει ἀδυναμία ἐπικοινωνίας με τοὺς ἄλλους ἀπὸ τὴ μιά, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη προδίνει μιὰ τάση φυγῆς ἀπὸ τὴν πραγματικότητα· τὰ αἷτια τῆς φυγῆς αὐτῆς, ἐκτὸς καὶ πῶς πέρα ἀπὸ τὰ ἰδιοσυγκρασιακὰ, τὰ βρίσκει ὁ ἰταλὸς μελετητὴς στὴν πολιτικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς: τὴν πρόσφατη καταστροφὴ τοῦ 22, τὴ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ¹. Ἡ δεύτερη φάση, φάση γενικότερα ἀφύπνισης ἀπὸ τὸ «λήθαργο» (σ. 10) καί, γιὰ τὸν Ε. εἰδικὰ, ὠρίμανσης (ἔχει μόνον βιολογικῆς· στὰ 1941 κλείνει τὰ τριάντα), καλύπτει τὰ χρόνια τοῦ πολέμου καὶ τὰ σχετικὰ ἔργα τοῦ ποιητῆ («Ἄσμα ἥρωικό καὶ πένθιμο γιὰ τὸν χαμένο ἀνθυπολοχαγὸ τῆς Ἀλβανίας», «Ἡ καλοσύνη στὶς λυκοποριές» καὶ «Ἀλβανιάδα»). Οἱ παρατηρήσεις τοῦ συγγρ., καίριες κι ἐδῶ ὅπως καὶ σ' ὅλη τὴν Εἰσαγωγή, εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεχτες στὸ σημεῖο ὅπου συζητᾷ τὰ ποικίλα σχόλια καὶ τίς γνώμες τῶν ἄλλων γιὰ τὸ «Ἄσμα» (σ. 12 - 13). Ἡ τελευταία φάση, μετὰ ἀπὸ τὴ μεγάλη περίοδο σιωπῆς, ἀνοίξε με τίς δύο τελευταῖες συλλογές: «Ἄξιον Ἔστί» καὶ «Ἐξὶ καὶ μία τύψεις γιὰ τὸν οὐρανὸ»². Ἡ Εἰσαγωγή ἀφιερώνει στὶς «Τύψεις» μιὰ σελίδα καὶ κάτι (σ. 13 - 14), με στοχαστικὲς καὶ καθαρὰ διατυπωμένους παρατηρήσεις (γιὰ τὰ «Αὐτοψία» καὶ «Ὁ ἄλλος Νῶε» εἰδικότερα), καὶ στὸ «Ἄξιον Ἔστί» τίς ὑπόλοιπες 4 σελίδες της (σ. 15 - 18)· μιὰ περιγραφή τῆς διάρθρωσης καὶ μιὰ σύντομη «ἀναδιήγηση» τοῦ ποιήματος με κρίσεις σωστὲς³ καὶ τεκμηριωμένες

1. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ε. σὲ μιὰ μελέτη του πού λίγο—ἀπ' ὅσο ξέρω—ἔχει χρησιμοποιηθῆ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς του, μιλά, θέλοντας «νὰ ξεσκεπάσῃ τὰ ἐλατῆρια τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Ἑπηρεαλισμοῦ», γιὰ τὴ «μηχανοποίηση, μικροαστικοποίηση, ὠραιοπάθεια, ἐκπόρνευση κάθε ἡθικῆς» κλπ., πράγματα πού χαρακτηρίζαν στὰ χρόνια ἐκεῖνα τὴ «δικτατορικὴ καὶ μακρόχρονη ἐπιβολὴ μιᾶς ὀλέθριας τάξης πραγμάτων»: Ἐνοιχτὰ χαρτιά, π. Ν. Γράμματα, χρ. Ζ' τεύχ. 1 (Ἰαν. 1944) σ. 22.

2. Δὲν ξέρω ἂν δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε: «καὶ ἐκλεισε»· κι αὐτὸ γιὰ δύο λόγους: πρῶτα γιὰτὴ οἱ δύο συλλογές, σὰν «κατορθώματα» μέσα σ' ἕναν ὀρισμένο ποιητικὸ χῶρο ἢ καθεμιά, φοβοῦμαι πὼς μόνον νὰ ἐπαναληφθοῦν μπορούνε πιά κι ὄχι νὰ ξεπεραστοῦν, κι ἔπειτα ἐπειδὴ νέες ἐμπειρίες ἀπὸ τὸ 1960 ὡς σήμερα ἔχουν προσφέρει, πιστεύω, στοιχεῖα πού δημιουργοῦν τὴν ἀνάγκη μιᾶς νέας φάσης.

3. Μιὰ μικρὴ ἀντίρρηση: δὲν μπορῶ νὰ δεχτῶ πὼς ἡ λέξη «ἀποφασισμένοι» θυμίζει ἡχητικὰ τὴ λέξη «φασίστες», ὅπως λέει ὁ κ. R.—με ἐπιφυλάξεις κι αὐτός (σ. 21, σημ. 37),

με αποσπάσματα¹ καταλήγουν σε μιὰ γενικότερη αποτίμηση τοῦ ποιητῆ, πού κλείνει με τὴ φράση: «poeta classico, nel senso e nella misura, naturalmente, in cui ciò si può dire d'un poeta d'oggi, cosciente e fiero della sua modernità».

Τὰ εἴκοσι ἕνα ποιήματα τοῦ βιβλίου, κείμενο καὶ μετάφραση ἀντικριστά, ἐκτείνονται σὲ 74 σελίδες (σ. 24 - 97). Ἡ ἐπιλογή τῶν ποιημάτων ἔγινε με πολλὴ εὐαισθησία καὶ με σύγχρονο αἰσθητήριο (π.χ. ἡ «Τρελὴ Ροδιά», πού μόνο ἱστορικὴ σημασία ἔχει γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ποιητῆ, ὅπως - ἴσως - καὶ ἡ «Πορτοκαλένια», παραλείπονται). Ἀπὸ τοὺς «Προσανατολισμούς», ἴσως ἡ «Γέννηση τῆς μέρας» νὰ εἶχε στὴν ἀνθολόγηση δικαίωματα ὅσα τουλάχιστον καὶ ἡ «Μελαγχολία τοῦ Αἰγαίου», πού προτιμήθηκε. Ἀπὸ τὸν «Ἥλιο τὸν πρῶτο», νομίζω ὅτι τὸ XVI («Μὲ τί πέτρες τί αἶμα καὶ τί σίδηρο») προφητεύει τὴν ἐπόμενη φάση με τόση σαφήνεια, ὥστε δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λείπει. Ἀντίθετα, ἔχω τὴν αἰσθησιμὴ πὼς ὅ,τι παραλείπεται ἀπὸ τὸ «Ἄσμα» (τὰ 10 ἀπὸ τὰ 14 μέρη) παραλείπεται σωστά: ἀνθολογοῦνται μόνο τὰ Α', Β', Δ', καὶ Ζ', πιθανότατα τὰ πιὸ «τελειωμένα». Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ με τὴν «Καλοσύνη στὶς λυκοποριές» (προτιμήθηκε τὸ Ι). Τὸ «Ἄξιον Ἑστὶ» θὰ τὸ ἤθελε κανεὶς ὀλόκληρο—παράλογη ἀξίωση βέβαια—. Τέλος, γιὰ τίς «Ἐξι καὶ μία τύψεις γιὰ τὸν οὐρανὸ» θὰ ἔλεγα ὅτι, ἂν «Ὁ ὕπνος τῶν γενναίων» ἦταν ἀπαραίτητος², τὸ ἄλλο ποίημα πού ἀνθολογεῖται, τὸ «Λακωνικόν», εἶναι ἴσως πολὺ «λίγο», καὶ γι' αὐτὸ δὲν δίνει μιὰ ὅσο γίνεται σωστότερη ἰδέα τῆς συλλογῆς: εἶναι προῖον πολλῶν διαδοχικῶν ἀποστάσεων.

Ἡ μετὰ φραση τῶν κειμένων, ὅσο ἔφτασαν οἱ δυνάμεις μου νὰ τὴν ἐλέγξω, εἶναι σωστή. Ὁ ἴδιος ἐξάλλου ὁ μεταφραστὴς τὴ θέλει «μιὰ ταπεινὴ συμβολὴ στὴν ἀνάγνωση καὶ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ κειμένου» (σ. 19). Πρέπει ὡστόσο νὰ ἀναφερθοῦν μερικὰ σημεία, στὰ ὁποῖα ἡ προσπάθειά του δὲν με βρίσκει σύμφωνο, γιὰ διάφορους λόγους σὲ κάθε περίπτωση.

Μερικὲς φορές θὰ ἤθελε κανεὶς κάπως πιὸ πιστὴ ἀπόδοση τοῦ κειμένου:

Τὸ «με δέρμα φεγγαριοῦ» γίνεται «vestite di luna» (σ.49), χάνοντας ἔτσι ἕνα μέρος τῆς ἐκφραστικῆς του πρωτοτυπίας. Οἱ στίχοι «Κατὰ ποῦ θ' ἀπλώσουμε τὰ χέρια μας.../κατὰ ποῦ θ' ἀφήσουμε τὰ μάτια μας...» ἀποδίδονται «dove mai tenderemo le mani.../dove poseremo i nostri occhi...» (σ. 31), χωρὶς καθόλου νὰ ἐπιδιώκεται μιὰ παράλληλη στοὺς δύο στίχους ἀντιστοιχία ὁμοίων λέξεων. Ἡ ἐπανάληψη τοῦ ρήματος, «γύμνωσε τοὺς

1. Ἡ τελευταία παράγραφος τῆς σ. 18, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν εἶναι τεκμηριωμένη, μοῦ δίνει μόνη τῆς τὸ δικαίωμα νὰ τὴν ἀπορρίψω ἀσυζητητί. Δὲν ξέρω ἂν δὲν θὰ συνέβαινε τὸ ἴδιο καὶ μετὰ ἀπὸ συζήτηση, ἂν δηλ. ἦταν τεκμηριωμένη με παραδείγματα. Πρόκειται γιὰ τὴ μόνη «ἀρνητικὴ» παράγραφο τῆς Εἰσαγωγῆς: ὁ συγγρ. βρίσκει στὸν Ε. μιὰ «τάση πρὸς μιὰ ἐπιτηδευμένη ἀσάφεια στὴν ἐκφραση καὶ μιὰ ἑκκεντρικότητα» στὸ ὕψος) (tendenza a una ricercata oscurità espressiva e stravaganza stilistica), τάση πού, εἰδικὰ στὸ «Ἄξιον Ἑστὶ», τὸν ὀδηγεῖ σὲ «βεβιασμένες ἐπιδείξεις δεξιοτεχνίας» (forzati virtuosismi), οἱ ὁποῖες «δίνουν τὴν ἐντύπωση πὼς καταλήγουν στὴν ἐγκεφαλικὴ ἀλχημεία» (dannno l'impressione di sconfinare nell'alchimia cerebrale).

2. Γιατὶ «εἶναι τὸ ἀπόσταγμα, ἡ οὐσία τοῦ Ἄνθυπολοχαγοῦ», ὅπως σωστά ἐπισημαίνει στὸ τόσο πρῶμο σχόλιό της γιὰ τὴ συλλογὴ ἡ Τατιάνα Γκρίτση - Μιλλιέξ, π. Τέχνη, τεύχ. 3, 18 Δεκεμβρ. 1960.

λόφους / γύμνωσε τὴν ἐπιθυμία σου...», πού σύγχρονα ὑποβάλλει ἕναν παραλληλισμὸ τῶν δύο εἰκόνων, δὲν διατηρεῖται: «spogliò i poggì / denudò il tuo desiderio» (σ. 39). Ἐνῶ, ἀντίθετα, οἱ διαφορετικὲς λέξεις «Θάνατος» καὶ «Χάρος», πού καὶ παντοῦ καὶ πιὸ πολὺ στὸ συγκεκριμένο κείμενο ἔχουν πολὺ διαφορετικὸ συναισθηματικὸ ἐκτόπισμα ἢ καθεμιά τους, μεταφράζονται καὶ οἱ δύο «Morte»: «μίτος τοῦ Θανάτου» = «filo di Morte» καὶ, τέσσερις στίχους πιὸ κάτω, «...νὰ δώση * καὶ σὲ σᾶς ὁ Χάρος / τὴ φύχτα του γεμάτη», πάλι «Morte» (σ. 81) ¹.

Μερικὲς ἀκόμα περιπτώσεις: «κακὴ καρποφορία τῆς θύμησης» = «la copiosa malarba del ricordo» (σ. 53), ὅπου ἡ ἀφθονία τοῦ copiosa δὲν ἔχει θέση ². «πηχτὰ μαστάρια τῶν νεφῶν» («seno rigoglioso delle nubi») (σ. 57), ἐνῶ τὸ πηχτὸς δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸ θαλερὸς (rigoglioso) ³. τὸ «βότσαλο» μιὰ φορὰ μεταφράζεται «sasso» (σ. 61) χωρὶς λόγο, ἐνῶ τρεῖς ἄλλες φορὲς βρίσκω τὴ σωστὴ λέξη «ciottolo» (σ. 41, 43 καὶ 85)· στὸ «ἕνα πηγάδι ἀνοίγει φόβους ἔπειτ' ἀπὸ κάθ' ἐλπίδα του» ἢ μετάφραση παραλείπει τὸ «του» (σ. 37) δημιουργώντας ἔτσι τὸν κίνδυνο μιᾶς γενίκευσης πού δὲν τὴ θέλει τὸ κείμενο· τὸ φυτὸ δὲν «μουρμούρισε» («la pianta al cui murmure nacque il giorno», σ. 85), «κελάηδησε» σὰν τὰ πουλιά· καί, τέλος, γιατί τὰ «ἐμφύλια κελαηδίσματα» πρέπει, χάνοντας κάθε δύναμη ὑποβολῆς, νὰ ἀπλοποιηθοῦν σὲ «contese intestine» (σ. 51) ⁴.

Μιὰ δευτέρη σειρά παρατηρήσεων ἀφορᾷ περιπτώσεις μεταφραστικῆς ἀστοχίας.

Δυὸ φορὲς ἡ τροπικὴ μετοχὴ σὲ -οντας παίρνει λάθος ὑποκείμενο: Στὸ «ὅποιος εἶδε δυὸ μάτια.../ κι ἔσμιξε τὴ λιακάδα τους κλείνοντας χίλιους κόσμους» τὸ «κλείνοντας» στὴ μετάφραση ἔχει ὑποκείμενο τὴ «λιακάδα» («lepore che racchiude...», σ. 27), ἐνῶ βέβαια ὑποκείμενο εἶναι τὸ «ὅποιος εἶδε... κι ἔσμιξε». Στὸ «ποίηση ἄγουρο νεράντζι μου/ κάτω ἀπὸ τοὺς καταράχτες τοῦ ἡλίου/ ἱριδίζοντας» δὲν ἱριδίζουν οἱ καταράχτες («le cascate del sole iridiscenti», σ. 77) ἀλλὰ ἡ ποίηση - νεράντζι.

«Ἐνα πρόσωπο / τόσο πολὺ βγαλμένο ἀπὸ τὰ δάκρυα» σημαίνει ἕνα πρόσωπο πού βγήκε (ξεπρόβαλε) μέσα ἀπὸ τὰ δάκρυα (τὸ κλάμα), κι ὄχι πού τὸ ἐπλυναν ἢ τὸ ξέπλυναν τὰ δάκρυα («slavato dalle lacrime», σ. 35) ⁵.

Οἱ στίχοι «ἔχεις μιὰ γεύση.../ κι ἕνα φόρεμα κόκκινο σὰν τὸ αἷμα/ βαθιὰ μὲς στὸ χρυσάφι τοῦ καλοκαιριοῦ/ καὶ τ' ἄρωμα τῶν γυακίνθων» μεταφράζονται ὡς ἐξῆς: «hai un sapore.../ e un vestito rosso come il sangue/ sprofondato nell'oro dell'estate/ e nel profumo dei giacinti» (σ. 41). Πιστεύω ὅτι τὸ «βαθιὰ μὲς...» στὸ κείμενο μπορεῖ πιὸ εὐκόλα καὶ πρέπει νὰ συνδεθῆ μὲ τὸ «αἷμα» ἢ -λιγότερο πιθανὸ- μὲ τὸ «φόρεμα», ἀποτελώντας ἔτσι τὸ φόντο μιᾶς ἐγχρωμῆς εἰκόνας, κι ὄχι, ὅπως συμβαίνει στὴ μετάφραση, μὲ τὴ Μαρίνα, τὸ ὑποκείμενο δηλ. τοῦ «ἔχεις»· καὶ κάτι ἄλλο: τὸ «ἄρωμα» εἶναι βέβαια ἀντικείμενο τοῦ

1. Ἄν δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ διαφορετικὰ, θὰ περίμενε κανεὶς μιὰ διευκρίνιση στὶς Σημειώσεις (σ. 99 - 100), τὴ στιγμή πού ἡ φιλολογικὴ εὐσυνειδησία τοῦ μεταφραστῆ κάνει τέτοιες διευκρινίσεις γιὰ τὴ σκυτάλη καὶ τὰ ἐξαφτέρυγα.

2. Σωστά μεταφράζει ὁ M. VITTI, Poesia Greca del '900 [Parma, 1966]: «i malvagi frutti della memoria» (σ. 313).

3. Πιστότερα καὶ ἴσως πιὸ σωστά ὁ VITTI, ὁ.π., σ. 315: «folte mammelle».

4. Ὅχι καλῶτερα κι ὁ VITTI, ὁ.π., σ. 313: «lotte fratricide».

5. Φαίνεται πὼς ὁ μεταφραστὴς ἔκανε σύγχυση ἀνάμεσα στὸ βγάζω καὶ στὸ ξεβγάζω (τὰ ροῦχα κλπ.).

«ἔχεις» καὶ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ «μέσ» (τὸ πιθανότερο τότε θὰ ἦταν ὁ Ε. νὰ ἔγραφε «στ' ἄρωμα») ¹.

Ἡ ἔκφραση «ἔχει ὁ Θεός», μὲ τὴν ἐλπίδα τοῦ περικλείει, ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ κάπως μοιρολατρικὸ «come dio vuole» (σ. 43) ².

Ἐνα πρόβλημα πρέπει νὰ ἔθεσε στὸν μεταφραστὴ ὁ στίχος «κι ἡ κλαγγὴ τοῦ ξημέρωνε τὴ φρίκη τῶν λαῶν»· φοβᾶμαι ὅμως ὅτι ἡ ἀπόδοσή του δὲν τὸ ἔλυσε: «e la tuba che destava l'orrore delle genti» (σ. 51) Τὸ πρόβλημα ἔγκειται στὸ ρῆμα· νομίζω πὼς ἡ ἔννοια εἶναι, περίπου, ὅτι ἡ κλαγγὴ ἔκανε νὰ ξημερώνη, ν' ἀνατέλλῃ ἡ φρίκη γιὰ τοὺς λαούς, ἔφερνε ἕνα ξημέρωμα φρίκης στοὺς λαούς, ἢ κάπως ἔτσι· ὄχι πάντως ὅτι ξυπνοῦσε (destava) τὴ φρίκη ³.

Τὰ λουλούδια «τ' ἀψηλὰ στοὺς ἡλίους» δὲν εἶναι βέβαια «ἀψηλὰ ὡς τοὺς ἡλίους» («gli alti fino ai soli», σ. 91).

Τέλος, ἀκόμη μιὰ παρατήρηση, γιὰ νὰ τελειώνη αὐτὴ ἡ σχολαστικὴ καὶ ἄχαρη-θέλω νὰ ἐλπίζω ὄχι καὶ ἄχρηστη-καταγραφὴ τῶν ἀδύνατων σημείων. Ὁ συγγρ. ἔχει προσέξει ἤδη στὴν Εἰσαγωγὴ τὴν «ὠραιότατη ὠδή 8» τοῦ «Ἄξιον Ἑστί» καὶ ἔχει ἐπισημάνει ὅτι εἶναι ἀφιερωμένη στὴν Ἀντίσταση καὶ στὰ μετέπειτα γεγονότα (σ. 17). Μεταφράζοντάς τὴν ὅμως δὲν θυμήθηκε ὅτι στὴν Ἀντίσταση πολλές φορές τὰ πηγᾶδια στὴ χώρα μας-φαντάζομαι καὶ στὴ δική του-ἔγιναν ὁμαδικοὶ τάφοι ὄχι μόνον ἀγωνιστῶν ἀλλὰ καὶ ἀθῶων ὁμήρων· καὶ ἔτσι δὲν καταλαβαίνει, ὅταν ὁ Ε. ἀπευθύνεται στὶς «πικρὲς γυναῖκες * μὲ τὸ μαῦρο ρούχο» γιὰ νὰ τοὺς πῆ: «μέσ' ἀπ' τὰ πηγᾶδια * τις κραυγὲς τραβᾶτε / ἀδικοσκοτωμένων»· μεταφράζει «μέσα στὰ πηγᾶδια * βγάζετε κραυγὲς / γι' ἀδικοσκοτωμένους» («entro i pozzi * urlate / per innocenti uccisi», σ. 81).

Οἱ δυὸ τελευταῖες σελίδες τοῦ βιβλίου (σ. 99 - 100) περιέχουν τὶς Σημειώσεις, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ σύντομη ἀναγραφὴ ἄλλων μεταφράσεων τοῦ Ε. στὰ ἰταλικά καὶ μερικὲς ἀκόμα βιβλιογραφικὲς πληροφορίες, ὁ συγγρ. παραθέτει, μὲ εἰλικρίνεια φιλολογικὴ, τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα ἡ μετάφρασή του ἀπομακρύνεται συνειδητὰ ἀπὸ τὸ κείμενο.

Ἄν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ὁ κ. Ρ. ἔχει μεταφράσει πάνω ἀπὸ ἑξακόσιους στίχους καὶ ὅτι ἡ βιβλιοκρισία αὐτὴ εἶχε 18 ὅλες κι ὅλες παρατηρήσεις νὰ κἀνῃ γιὰ τὴ μετάφρασή του, πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ὁ ἰταλὸς νεοελληνιστὴς δούλεψε πολὺ εὐσυνείδητα. Καὶ ὅταν, πλὴν στὴ μετάφραση, ὑπολογιστοῦν καὶ οἱ κατατοπιστικότερες σελίδες τῆς Εἰσαγωγῆς, δὲν μᾶς μένει παρὰ νὰ εὐχαριστήσουμε τὸν Vincenzo Rotolo καὶ τὸ Istituto Siciliano di studi Bizantini e Neoellenici.

Ξ. Α. ΚΟΚΟΛΗΣ

1. Σωστὰ ὁ VITTI, ὁ.π., σ. 307: «nell'oro profondo dell'estate / e il profumo...».

2. Σωστὰ ὁ VITTI, ὁ.π., σ. 309: «Dio provvede».

3. Ὁ VITTI, ὁ.π., σ. 313, μεταφράζει, λαθασμένα - νομίζω - κι αὐτός, «domava», διαβάζοντας, φαίνεται, «ἐξημέρωνε» (τοῦ ἐξ-ημερώνω).

Κυριάκου Ντελόπουλου, Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα, πρώτη έκδοσις, Ἀθ., Κολλέγιον Ἀθηνῶν, 1969. Σελ. 144. [Βιβλιοθήκη Κολλεγίου Ἀθηνῶν, Ἐγχειρίδια Βιβλιοθηκονομίας, 3].

Ὡς σήμερα, ὅταν ψάχναμε γιὰ τὸ ὄνομα πίσω ἀπὸ κάποιο ψευδώνυμο, καταφεύγαμε στὴ—συχρότατα διόλου ἀποτελεσματικὴ—βοήθεια τοῦ δισέλιδου Πίνακα νεοελληνικῶν ψευδωνύμων τοῦ Γ. Μ. Βαλέτα στὴ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεΐᾳ (λήμμα: ψευδώνυμον). Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Κυριάκου Ντελόπουλου ἔρχεται τώρα νὰ καλύψῃ ἓνα μεγάλο κενό· καὶ ἡ πρώτη ἐντύπωση, ποῦ μὲ χαρὰ ἀποκομίζει ὅποιος ἀναγκάστηκε ν' ἀνοίγῃ συχνὰ τὸν Πίνακα Βαλέτα, εἶναι ἡ διαφορὰ στὸν ὄγκο· δίπλα στὸν πελώριο τόμο τῆς Μ. Ε. Ἐγκυκλοπαιδεΐας αὐτὸ τὸ κομψὸ βιβλίον μοιάζει μὲ βιβλιαράκι, «τῆς τσέπης» σχεδόν, εὐχρηστο ἐπιτέλους—καὶ πλούσιο: περιέχει «1451 ψευδώνυμα γιὰ 938 λογοτέχνες» (σ. 11).

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πρόλογο, σὲ τέσσερα μέρη. Τὸ α' μέρος (σ. 17-78) εἶναι ἀλφαβητικὸς κατάλογος τῶν ὀνομάτων μὲ τὰ ἀντίστοιχα ψευδώνυμα, τὸ β' (σ. 79-126), ἀντίστροφα, τῶν ψευδωνύμων μὲ τὰ ἀντίστοιχα ὀνόματα. Τὸ γ' μέρος, «παραπομπές» (σ. 127-138), μᾶς δίνει τὸ ποῦ (σὲ ποῖο περιοδικὸ ἢ ἐφημερίδα) χρησιμοποιήθηκε τὸ α ψευδώνυμο, ἢ καὶ ποῖο βιβλίον ἐκδόθηκε μὲ τὸ ψευδώνυμο αὐτό. Τὸ δ' μέρος, «βοηθήματα καὶ πηγές» (σ. 139-144), εἶναι ἀναγραφή τῶν πηγῶν ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχει ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου τίς πληροφορίες του. Τὸ α' καὶ τὸ β' μέρος παραπέμπουν στὸ γ' μὲ ἓνα ἀριθμὸ - ἐκθέτη ἀπλόν, καὶ στὸ δ' μὲ ἀριθμὸ - ἐκθέτη σὲ παρένθεση.

Οἱ ἕξι σελίδες τοῦ προλόγου (σ. 11-16) περιέχουν τίς ἀπαραίτητες πληροφορίες (τί περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο καὶ τί ὄχι, πῶς πρέπει νὰ τὸν χρησιμοποιῇ κανεὶς, εὐχαριστίες σὲ ὄσους βοήθησαν τὸν συντάκτη κλπ.) καὶ μερικὰ μεθοδολογικὰ σχετικὰ μὲ τὴν «τριετῆ συστηματικὴ ἔρευνα» (σ. 11), ποῦ καρπὸς τῆς εἶναι τὸ βιβλίον.

Ἡ χρησιμότητα τοῦ βιβλίου, ἢ—πληρέστερα καὶ πιὸ δίκαια—ἡ σημασία τῆς προσφορᾶς τοῦ κ. Ντελόπουλου στοὺς νεοελληνιστὲς φιλόλογους εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε συζήτηση. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ σημασία ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς προσφορᾶς ἀναγκάζει τὴ βιβλιοκρισίαν ἐτούτη νὰ εἶναι κάπως αὐστηρὴ στὴν ἐπισήμανση τῶν ἀδυναμιῶν καὶ τῶν ἀτελειῶν τοῦ βιβλίου, ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀναγκάσει τὸν συντάκτη νὰ εἶναι αὐστηρότερος ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του.

Καὶ ἡ αὐστηρότητα αὐτὴ λείπει: διαβάζω (σ. 13) ὅτι ἐρευνήθηκε ἡ Βιβλιογραφία Ν. Γ. Πολίτη· ἓνας πρόχειρος ἔλεγχος ὥστόσο δείχνει ὅτι πολὺ ἀπρόσεχτα ἐρευνήθηκε, ἀφοῦ μόνον τοῦ β' τόμου ὁ Πίνακας ὀνομάτων μᾶς δίνει σὲ ἓνα ξεφύλλισμα ὀκτῶ ἀθησαύριστα ψευδώνυμα. Καὶ τοῦ Γ. Κατσίμπαλη οἱ εἰδικὲς βιβλιογραφίαι δηλώνεται ὅτι ἐρευνήθηκαν· ὥστόσο καὶ μόνον ἡ βιβλιογραφία Κ. Παλαμᾶ τοῦ 1943 ἀποκαλύπτει σ' ὅποιον τὴ φυλλομετρήσῃ δεκατρία ἀκόμη ψευδώνυμα¹. Κι ὕστερα ἀπὸ τέτοιες παραλείψεις διαβάζω (σ. 14) ὅτι «πεδίο ἐρεύνης» ἀποτέλεσε καὶ ὁ τηλεφωνικὸς κατάλογος.

1. Ἡ βιβλιογραφία Περ. Γιαννόπουλου μᾶς δίνει ἄλλα δύο, τοῦ Καζαντζάκη δυὸ ἀκόμα, τοῦ Παπαδιαμάντη (τὸ βιβλίον τὸν ἀγνοεῖ τελείως) τρία ψευδώνυμα. Αὐτὰ καὶ ἀρκετὰ ἀκόμη, προῖον μιᾶς ἔρευνας μερικῶν ἐβδομάδων, δίνονται στὸν Συμπληρωματικὸ Πίνακα Ψευδωνύμων, ποῦ δημοσιεύεται ἐδῶ, ἀμέσως μετὰ τὴ βιβλιοκρισίαν.

Στὸν πρόλογο πάλι ἀναφέρεται ὅτι «δίνονται μόνο ὅσα ψευδώνυμα ἐλέγχθησαν καὶ ἐξακριβώθηκαν μὲ βεβαιότητα» (σ. 13). "Ἐτσι, ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ποὺ θὰ χρησιμοποιήσαν τὸ ψευδώνυμο «Ἀθηναῖος», δίνονται — πολὺ σωστά — μόνο τρία ὀνόματα (αὐτὰ ποὺ ἐξακριβώθηκαν βέβαια): Κ. Καρυωτάκης, Τ. Μωραϊτίνης καὶ Δ. Χατζόπουλος. Ὡστόσο ὁ ἐρευνητὴς δὲν πρόκειται νὰ βοηθηθῆ: ἂν βρῆ ἓνα κείμενο σὲ ἔντυπο, ἄς ποῦμε, τοῦ 1919, δὲν θὰ ξέρη σὲ ποιὸν ἀπὸ τοὺς τρεῖς (ἢ καὶ τοὺς πολλοὺς ἄλλους) «Ἀθηναῖους» νὰ τὸ ἀποδώσῃ· καὶ αὐτὸ γιὰτὶ γιὰ κανέναν ἀπὸ τοὺς τρεῖς δὲν ὑπάρχει παραπομπή¹.

Οἱ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες δὲν χρειάζεται παραπομπὴ εἶναι ἐλάχιστες· ἐκεῖνες τῶν καθιερωμένων, τῶν ἀπὸ χρόνια γνώριμων ψευδωνύμων, π.χ. Τέλλος Ἄγρας, Γιώργος Σεφέρης, Κ. Οὐράνης κλπ.² Σὲ κάθε ἄλλη περίπτωση ἡ παραπομπὴ θὰ ἦταν χρήσιμη. Ἡ ἀπουσία τῆς ὅμως μερικὲς φορές ἀχρηστεύει τὴν πληροφορία. Παράδειγμα: ἡ ὑπογραφή «Γιάννης Παπαγιάννης» μπορεῖ νὰ κρύβῃ τὸν Γιάννη Παπαϊωάννου, ἀλλὰ εἶναι ἐξίσου πιθανὸ (ἂν ὄχι πιθανότερο) νὰ μὴν κρύβῃ κανέναν, νὰ πρόκειται γιὰ πραγματικὸ ὄνομα³. Ἡ παραπομπὴ ποὺ λείπει δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ μᾶς πληροφορήσῃ ποῦ χρησιμοποιήθηκε τὸ ψευδώνυμο· ἴσως ἀρκοῦσε τὸ πότε ἢ σὲ τί εἶδους κείμενα (π.χ. σὲ μουσικολογικὲς μελέτες).

Ἡ παράλειψη τῆς πηγῆς μιᾶς πληροφορίας μπορεῖ ἐξἄλλου νὰ δημιουργήσῃ ἀμφιβολίες: τὸ ψευδώνυμο «Πάνος Καλόθεος» ἀποδίδεται στὸν Κλεάνθη Μιχαηλίδη (τὸν Ἀργύρη Ἐφταλιώτη δηλαδὴ) χωρὶς πληροφορία γιὰ τὴν πηγὴ καὶ χωρὶς παραπομπή. Βρίσκω ὅμως ὅτι εἶναι ἓνα ἀκόμη ψευδώνυμο τοῦ Βλαχογιάννη (βλ. πίνακα) καὶ ἡ πηγὴ εἶναι κατὰ τεκμήριο καλὰ πληροφορημένη.

Καὶ κάτι ἀκόμα: ὁ «Αἰσωπος» τῆς «Διάπλασης» εἶναι, κατὰ τὸν συντάκτη, ὁ Ξενοπούλος (πληροφορία Π. Μαρκάκη). Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Ξενοπούλος στὴν Αὐτοβιογραφία του ("Ἀπαντα, τόμ. Α', σ. 276) μᾶς λέει ὅτι πρὶν ἀπ' τὸν ἴδιον εἶχε μπῆ στὸ ἐπιτελεῖο τοῦ περιοδικοῦ ὁ «Μιχαὴλ Γιαννουκάκης—Αἰσωπος—»: πολὺ πιθανὸν ὁ Γιαννουκάκης νὰ παραχώρησε ἀργότερα τὴ στήλη του, καὶ τὸ ψευδώνυμό του, στὸν Ξενοπούλο, στὴν ἀρχὴ ὅμως αὐτὸς πρέπει νὰ ἦταν ὁ «Αἰσωπος».

Φτάνουμε ἔτσι σ' ἓνα ἄλλο θέμα: οἱ παραπομπὲς τοῦ γ' μέρους δίνουν συνήθως, στὴν περίπτωσιν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν, δυὸ χρονολογίες, τὰ ὅρια τῆς ζωῆς τοῦ ἐντύπου. Οἱ χρονολογίες αὐτὲς μπορεῖ νὰ καλύπτουν μισὸ αἰῶνα καὶ παραπάνω (παράδειγμα ἡ «Διάπλασις»: 1879-1945· ἀριθ. παραπομπῆς 59), ὁπότε ἡ χρησιμότητά τους εἶναι ἀμφίβολη. Νομίζω πὼς εἶναι ἀπαραίτητο οἱ χρονολογίες νὰ καλύπτουν μόνο τὴν περίοδο ζωῆς (ἢ τὴ στιγμὴ τῆς ἐμφάνισης) τοῦ συγκεκριμένου κάθε φορὰ ψευδωνύμου στὸ συγκεκριμένο ἔντυπο ἢ καὶ ἔντυπα. Αὐτὸ βέβαια σημαίνει ἓναν ἀριθμὸ παραπομπῶν ποὺ θὰ τείνῃ νὰ φτάσῃ τὸν ἀριθμὸ τῶν ψευδωνύμων· στὴν περίπτωσιν αὐτὴ οἱ παραπομπὲς

1. Τοῦ Καρυωτάκη ἔτυχε νὰ τὴ βρῶ: Νομῆς 30.11.1919.—Καὶ γιὰ τοὺς δυὸ «Σατάν» δὲν ὑπάρχουν παραπομπὲς.

2. Σ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις τὸ ψευδώνυμο ἔχει συνήθως ἐκτοπίσει τελείως τὸ πραγματικὸ ὄνομα, στὸ πεδίο τουλάχιστον τῆς φιλολογικῆς δραστηριότητος.

3. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ψευδώνυμα «Κ. Γεωργιάδης» τοῦ Ἀλέξανδρου Πανταζῆ, «Κώστας Πολίτης» τοῦ Κωνσταντίνου Ζ. Κωνσταντινίδη, καὶ γιὰ ἀρκετὰ ἀκόμα.

θά πρέπει νά ένωθοῦν μὲ τὸν κατάλογο «ψευδώνυμα - ὀνόματα». Ἔτσι στὸ τέλος φτάνουμε στὴν ἰδέα ἐνὸς λεξικοῦ πιά, καὶ ὄχι καταλόγου, ψευδωνύμων, μὲ λήμμα τὸ ψευδώνυμο καὶ κατόπιν ὅλες τὶς σχετικὲς παραπομπὲς καὶ πληροφορίες· φαντάζομαι ἐξάλλου ὅτι αὐτὴ θά εἶναι καὶ ἡ φυσιολογικὴ ἐξέλιξη. Στὴν περίπτωση μας: τὰ μέρη γ' καὶ δ' ἐνσωματωμένα στὸ μέρος α'· μόνο τὸ μέρος β' θά μείνῃ ὅπως εἶναι, σὰν ἕνας ἀντίστροφος πίνακας.

Θὰ εἶχα νά διατυπώσω μερικὲς ἀντιρρήσεις γιὰ ὀρισμένα ψευδώνυμα: Ὁ Γεώργιος Γρίβας εἶχε τὸ ψευδώνυμο «Διγενής» μόνο ὅσο βρισκόταν στὴν παρανομία, στὴν ἀγγλοκρατούμενη Κύπρο. Δηλαδή τὸ «Διγενής» ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν συνομοτικῶν ἢ ἀντάρτικων ψευδωνύμων, πού βέβαια εἶναι πάμπολλα· δὲν εἶναι καθόλου φιλολογικὸ ψευδώνυμο. —Σὲ ἀθηναϊκὲς καὶ ἐπαρχιακὲς ἐφημερίδες θά βρῆ κανεὶς μερικὲς δεκάδες «Μονταίν»: ποιά θά εἶναι ἡ Ἄννα Θ. Συνοδινοῦ; καὶ — τὸ κυριότερο — ποὺς νεοελληνιστὴς φιλόλογος θά ἐνδιαφερόταν νά τὸ μάθῃ; Ὅπως καὶ ποῖον ἐνδιαφέρει ὁ «Πικ-Νικ» ἢ «Sir Nicholas Mastor» Νίκος Μαστοράκης; —Ὁ γνωστὸς Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, ὅταν πρόσθετε τὸ «ὁ ἐξ Οἰκονόμων» στὸ ὄνομά του, δὲν δημιουργοῦσε ψευδώνυμο, ὅπως πιστεύει ὁ συντάκτης. —Τοῦ Ροῦδη τοῦ ἀποδίδεται, κοντὰ σὰ ἄλλα εἴκοσι πέντε ψευδωνυμὰ του, καὶ τὸ «Ἀγρινιώτης» (πληροφορία Ἄλκη Ἀγγέλου)· ἡ παραπομπὴ γίνεται στὰ γνωστὰ ἄρθρα μὲ τὸν τίτλο «Ἐπιστολαὶ ἐνὸς Ἀγρινιώτου. Ἡ Πάπισσα Ἰωάννα καὶ ἡ ἠθικὴ», πού ὑπογράφονται μὲ τὸ ψευδώνυμο «Διονύσιος Σουρλῆς». Εἶναι φανερό ὅτι τὸ «Ἀγρινιώτης» δὲν εἶναι ψευδώνυμο, ἀλλὰ μέρος τοῦ τίτλου. Ὁ «Σουρλῆς» τουλάχιστον ἀποκαλύπτει τὸ «ὄνομά» του μὲ τὴν πρώτη του φράση: «Ὀνομάζομαι Σουρλῆς».

Μερικὲς ἀκόμα λεπτομερειακὲς παρατηρήσεις: Τὸ ψευδώνυμο τοῦ Βλαχογιάννη εἶναι Γιάννος (ὄχι Γιάννης) Ἐπαχτίτης. —Ὁ Δημήτριος Δαμασκηνὸς εἶχε ψευδώνυμο «Μίνωας Καλόγνωμος», ὄχι ἀπλῶς «Καλόγνωμος»¹. —Τὸ βαφτιστικὸ τοῦ Γιαννακόπουλου, πού εἶχε τὸ ψευδώνυμο «Πέτρος Ἀνταῖος», εἶναι Σταμάτης². —Τὸ ψευδώνυμο τοῦ Χ. Χαριτωνίδη εἶναι «Εὖιος Ληναίου» κι ὄχι «Εὖλιος Ληναῖος».

Παρὰ τὶς ἐλλείψεις καὶ τὶς ἀδυναμίες πού ἐπισημάνθηκαν, δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ξεχάσουμε ὅτι τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ προσφορά. Μποροῦμε νομίζω νὰ συμπληρώσουμε τελειώνοντας μὲ ὅσα ἔγραψε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς: «Τὸ σπουδαῖο εἶναι ὅτι ἔχουμε τώρα στὰ χέρια μας ἕνα βιβλίον πού καὶ πολλὲς ἀμεσεῖς ἀνάγκες μας μπορεῖ νὰ ικανοποιήσῃ, καὶ πού ἀποτελεῖ σίγουρη ὑπόσχεση γιὰ κάτι πιὸ μόνιμο, μιὰ καὶ ὀριστικὲς αὐτὲς οἱ δουλειὲς δὲν εἶναι ποτέ»³.

1. Πληροφορία Ἀθ. Γαϊτάνου - Γιαννίνοῦ, π. Μορφές, Ἄπρ. 1949, σ. 250. Ὑπόδειξη Μανόλη Ἀναγνωστάκη.

2. Πληροφορία Μανόλη Ἀναγνωστάκη.

3. Βλ. τὶς δύο σχετικὲς ἐπιφυλλίδες του στὴν ἐφ. *Τὸ Βῆμα*, 20 καὶ 27.2.70 (τὸ παραπάνω παράθεμα ἀπὸ τὴ β'). Σ' αὐτὲς ὁ διακεκριμένος φιλόλογος, πέρα ἀπὸ τὶς πολύτιμες σκέψεις του γενικὰ γύρω ἀπὸ τὸ θέμα, διατυπώνει ἀρκετὲς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ βιβλίον· μεταξὺ ἄλλων, ὅτι τὸ ἔργο παρουσιάζεται (μὲ αὐτοσχέδιες λύσεις... καὶ κάποια ἀσάφεια τοῦ περιγράμματός του. Θὰ ἐκθέσω σύντομα καὶ τὶς δύο αὐτὲς ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες ἐλπίζω νὰ δώσουν ἀφορμὴ σὲ παρατηρήσεις πού νὰ θεωρηθοῦν ἐποικοδομητικὲς) (β' ἐπιφυλλίδα). Ὡστόσο ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου στὸ τέλος τοῦ προλόγου (σ. 16) εὐχαριστεῖ θερμὰ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, «γιατὶ ἡ τελικὴ διαμόρφωση τὴν ὁποία πῆρε [τὸ βιβλίον] ὀφείλει πολλὰ στὶς ὁδηγίες, τὶς συμβουλὲς καὶ τὶς ἐποικοδομητικὲς παρατηρήσεις του».

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΨΕΥΔΩΝΥΜΩΝ*

1. Ψευδώνυμα - Όνόματα

- A* = Κλ. Μιχαηλίδης, δηλ. Ἀργ. Ἐφταλιώτης (τὰ συνέτα «Ἀγάπης λόγια», π. Ἑστία, 1891)
- A. = Νίκος Καζαντζάκης (ἐφ. Ἀκρόπολις, 1907/Κατσ. βιβλιογρ. του (1958) 135)
- A. = Φῶτος Πολίτης (ἐφ. Νέα Ἑλλάς, 1916/Βιβλιογρ. του (1940) 41)
- A. E. = Λίνος Πολίτης (ἐφ. Νεολόγος Πατρῶν, 1945)
- A. N. = Εὐανθία Ν. Καίρη (Ἐπιστολὴ Ἑλληνίδων..., Ὑδρα 1825/Γκίνη - Μέξα 1496)
- A. Πδ. = Ἀλ. Παπαδιαμάντης (ἐφ. Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως, 1879/Κατσ. βιβλιογρ. του (1934) 24)
- A - Ω = Κ. Παλαμᾶς (ἐφ. Ἐμπρός, 1909, μὲ γενικὸ τίτλο «Σύντομα μελετήματα)/Κατσ. βιβλιογρ. του (1943) 1136-44, 1146)
- Ἀθλος, Δῆλος = Π. Α. Μιχαῆς (ποιητ. συλλογές/πλ. Γ. Π. Σαββίδη)
- Αἰμ. = Αἰμιλία Κούρτελη - Ζωιοπούλου, δηλ. Αἰμ. Δάφνη (π. Ἀκρίτας, 1904/Κατσ. βιβλιογρ. Καμπύση (1960) 159)
- Αἴσωπος = Μιχαὴλ Γιαννουκάκης (π. Διάπλασις τῶν Παιδῶν, 1879 περ./Ξενοπούλος, Ἀπαντα, τόμ. Α', σ. 276)
- Ἀεροατῆς = Γ. Ν. Πολίτης (ἐφ. Πολιτεία, 1926-27 περ./π. Ἑλληνικά Γράμματα 2 (1927) 77 — ὑπ. Μ. Ἄν.)
- Ἀμαριώτης, Μίνως = Μανόλης Ἀναγνωστάκης (διάφορες ἐφ., 1947)
- Ἀμύντας = Ἀντ. Δ. Κεραμόπουλος (π. Παναθήναια, 1910/Ν. Πολίτου, Βιβλιογρ. σ. 553)
- Ἀναπληρωτής = Μανόλης Ἀναγνωστάκης (ἐφ. Μακεδονικὴ Ὥρα, 1966-67)
- Ἀναπλιώτης, Ν. = Ν. Καροῦζος (π. Ἀθηναϊκὰ Γράμματα, 1957/Κατσ. βιβλιογρ. Σεφέρη 689)
- Ἀνώνυμος = Κ. Καρυωτάκης (π. Νουμᾶς, 17.8.1919/Ἀπαντά του, τόμ. Β', σ. 284)

* Ὁ Πίνακας περιλαμβάνει συνολικὰ 221 ψευδώνυμα, ποὺ ἀνήκουν σὲ 136 ὀνόματα. Σὲ παρένθεση δίνεται πρῶτα ἡ παραπομπή, ὅπου θεωρήθηκε ἀπαραίτητη ἢ καὶ ἀπλῶς χρήσιμη, καὶ, μετὰ τὴν πλάγια κάθετο, ἡ πηγὴ τῆς πληροφορίας.

Συντομογραφίες: βιβλιογρ (αφία), Γκίνη - Μέξα = Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, Ἑλλην. βιβλιογραφία 1800-1863, 3 τόμοι, Ἀθ. 1939-1957, ἐφ (ημερίδα, -ες), Κατσ (ἱμπαλης, Γ. Κ.), π (εριοδικό, -ά), περ (ἴπου), πλ (ηροφορία), ὑπ (ὀδειξη τῆς πηγῆς), Μ. Ἄν. = Μανόλης Ἀναγνωστάκης. Ἡ παραπομπὴ στὶς βιβλιογραφίες γίνεται στὸν ἀριθμὸ τοῦ λήμματος, ὄχι τῆς σελίδας.

Ὁ κ. Μανόλης Ἀναγνωστάκης εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ παραχωρήσει ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ ψευδωνύμων ποὺ ἀπὸ καιρὸ συγκέντρωνε· ἐπίσης, μὲ μιὰ γνώση τοῦ θέματος ἐκπληκτικὴ, μοῦ ἔκανε πολὺτιμες ὑποδείξεις. Ὁ πίνακας αὐτὸς τοῦ χρωστάει πολλὰ. Τοῦ ἐκφράζω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες.

Ἐπίσης εὐχαριστῶ πολὺ τὸν κ. Ντίνω Χριστιανόπουλο γιὰ τὴν προθυμία μὲ τὴν ὁποία μοῦ ἔδωσε ὀρισμένες πληροφορίες ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία λογοτεχνικῶν ἐκδόσεων στὴ Θεσσαλονίκη ποὺ ἐτοιμάζει.

Ἀκόμη εὐχαριστῶ γιὰ τὶς πληροφορίες τοὺς τὸν κ. Γεώργιο Θέμελη, τὴν κ. Μιχαήλα Ἰατροῦ καὶ, ἰδιαίτερα, τὸν κ. Γ. Π. Σαββίδη.

- 'Απόκοπος=Κ. Παλαμᾶς (ἔφ. Ἀκρόπολις, 1904-05/Κατσ. βιβλιογρ. του (1943) 1063-66, 1068, 1071-73)
- 'Απόμαχος=Δημ. Χατζόπουλος (ἔφ. Πρωία, 1927/Κατσ. βιβλιογρ. Βαλερὺ (1956) 102)
- 'Αποστολάνης='Αλέκος Κοτζιάς (ἔφ. Μεσημβρινή, 1965-67 περ., π. Ἐλευθεροτυπία, 1966-67 περ./Ρένος, π. Νέα Ἑλληνικά τεύχ. 14 (Φεβρ. 1967) σ. 1049)
- 'Αργος='Εφη Ραφτοπούλου-Ἀνδρεάδη (ἔφ. Τὸ Βῆμα, 1967 κ.έ./πλ. Γ. Π. Σαββίδη)
- 'Αργυρίου, Ἄλ.=Ἄλ. Κουμπῆς (κυρίως μελέτες καὶ κριτικὲς γιὰ τὴ νεοελλ. ποίηση — μετὰ τὸν πόλεμο)
- 'Αριηλ=Κ. Παλαμᾶς (π. Ἡ Τέχνη, 1898/Κατσ. βιβλιογρ. Μαίτερλινκ (1962) 105)
- 'Αστερίου, Γ.=Γιῶργος Θέμελης (μαζί με τὴν Στ. Καστριώτισσα, Παραμυθένιος κόσμος (12 μῦθοι ἀπὸ τὴν νεοελληνικὴ μυθολογία), Θεσσ. 1938/πλ. Μ. Ἄν.)
- Αῦ. Θ.=Αῦρα Θεοδοροπούλου (π. Παναθήναια, 1909/Ν. Πολίτου, Βιβλιογρ. σ. 567)
- Ἀυγερινός, Κοίλης=Μάρκος Μέσκος (π. Ἐπιθεώρηση Τέχνης, 1956/πλ. Μ. Ἄν.)
- Ἀυρηλίου, Ε.=Ἀυρήλιος Εὐστρατιάδης (Οἱ ἐλεγείες τῆς ἀγαπημένης, Θεσσ. 1960/Ντ. Χριστιανόπουλος, π. Διαγώνιος, 1966, σ. 146)
- Βασιλάκης, Δ.=Βασίλης Δεδούσης (μυθιστ. «Ροδόπη» στὸ π. Μορφές, 1946-48. Τὸ 1948 κυκλοφορεῖ σὲ βιβλίον μετὰ τὸ πραγματικὸ ὄνομα/ὑπ. Μ. Ἄν.)
- Βενιέρης, Νικήτας=Θανάσης Φωτιάδης (π. Ξεκίνημα, Θεσσ. 1944/πλ. Μ. Ἄν.)
- Βεργίδης, Γ.=Ν. Γιοκαρίνης (ἔφ. Ἡ Ἑλλάς, 1943/Κατσ. βιβλιογρ. Σικελιανοῦ (1946) 1179)
- Βοριάς, Ἀντρέας=Ρένος Ἀποστολίδης (π. Ἐκλογή, Μάρτ. 1959/π. Νέα Ἑλληνικά, τεύχ. 4 (Ἄπρ. 1966) σ. 279)
- Βουγᾶς, Γιῶργος=Γ. Κ. Κατσίμπαλης (π. Παρασκήνια/πλ. Γ. Π. Σαββίδη)
- Βουανᾶς, Νίκος=Βαγγέλης Γκούφας (Ἀπόδειπνο μικρὸ, Ἄθ. 1953/πλ. Μ. Ἄν.)
- Βρανᾶς, Φαίδων=Π. Σιφναῖος (εἰσαγωγή Δ' τόμ. ἡμερολογίου Ἰω. Μεταξᾶ/Ρένος, Καττηγορῶ, σ. κδ' — ὑπ. Μ. Ἄν.)
- Γ. Ἐπ.=Γ. Βλαχογιάννης (ἔφ. Φωνὴ τῆς Ἡπείρου, 1893/Κατσ. βιβλιογρ. Κρυστάλλη (1935) 151)
- Γαλάτης, Α.=Ἀλέκος Κοτζιάς (π. Ἐλευθεροτυπία 1966-67 περ./Ρένος, π. Νέα Ἑλληνικά, τεύχ. 14 (Φεβρ. 1967) σ. 1049)
- Γαργαντοῦδας=Γεώργιος Στρατήγης (π. Ραμπαγᾶς, 1879-83 περ., π. Μὴ χάνεσαι, 1880-83/Χρ. Ἀγγελομάτης, Ἑλληνικά ρωμαντικὰ χρόνια, σ. 319)
- Γεράνης, Στέλιος=Στέλιος Παναγιωτόπουλος (πλ. Μ. Ἄν.)
- Γεροπαράξενος=Κ. Καρωτάκης (π. Ἡ γάμπα, 1919/Ἄπαντά του, τόμ. Β', σ. 284)
- Γεωργίου, Μ.=Γεώργιος Μπακαλάκης (Τὸ τσιφλίκι τοῦ Μιχαλάκη, Θεσσ. 1970)
- Γιατρίδης, Χαρίδημος=Κ. Δ. Σωτηρίου (π. Λαϊκὸς λόγος, 1965/πλ. Μ. Ἄν.)
- Γλαῦκος, Δημόσιος=Κ. Δαφνῆς (ἔφ. Τηλέγραφος Κερκύρας, 1962/Κατσ. βιβλιογρ. Παλαμᾶ (1964) 579)
- ΓΥΨ=Γ. Π. Σαββίδης (ἔφ. Τὸ Βῆμα)
- δ=Δ. Δεβάρης (ἔφ. Ἡ Βραδυνή, 1926/Κατσ. βιβλιογρ. Σικελιανοῦ (1946) 451)
- Δάλβης, Πέτρος=Κώστας Ἄλ. Σάλτας (Οἱ προδομένοι στοχασμοί, Θεσσ. 1925/πλ. Ντίνου Χριστιανόπουλου)
- Δειλ—=Μ. Δειλινός (ἔφ. Ἐσπερινή, 1933/Κατσ. βιβλιογρ. Σικελιανοῦ (1946) 1002)
- Δημοῦδ, Φανή=Μανόλης Ἀναγνωστάκης (π. Ξεκίνημα, Θεσσ. 1944)

- Λίς Λ.=Λίνα Λάμπρου (‘Ο τρωικός πόλεμος...’, ‘Αθ. 1910/N. Πολίτου, Βιβλιογρ. σ. 575)
- Ε=‘Αλέκος Κοτζιάς (έφ. Μεσημβρινή, 1965-67 περ., π. ‘Ελευθεροτυπία, 1966-67 περ./Ρένος, π. Νέα Έλληνικά, τεύχ. 14 (Φεβρ. 1967) σ. 1049)
- Ε. Α.=Λίνα Λάμπρου (Διηγήσεις εκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μυθολογίας..., ‘Αθ. 1910/N. Πολίτου, Βιβλιογρ. σ. 575)
- Ε. Ν.=Εὐανθία Ν. Καΐρη (Συμβουλαί... μεταφρασθὲν ὑπὸ—, Κυδωνίαι 1820/Γκίνη-Μέξα 1274)
- Εἰρηνικός=N. Παπαπερικλῆς (πλ. Μ. ‘Αν.)
- ‘Ελευθερίου, Κώστας=Γιάννης Ρίτσος (π. Νέα Γράμματα, 1936, σ. 202/πλ. Μ. ‘Αν.)
- ‘Ελευθερινός=A. Κ. Γερακάρης (π. Κρητικός ‘Αστὴρ, 1907/N. Πολίτου, Βιβλιογρ. σ. 560)
- ‘Ελία, Γιοσέφ=Γιοσέφ ‘Ελιγιὰ (π. Φιλικὴ ‘Ἐταιρία, 1925/πλ. Ντίνου Χριστιανόπουλου)
- ‘Ενας ποιητής=Κ. Παλαμᾶς (έφ. ‘Ἐστία 1905-06/Κατσ. βιβλιογρ. του (1943) 464, 471)
- ‘Ερασιτέχνης ἀρχαιολόγος=Λίνος Πολίτης (π. Ν. ‘Ἐστία, 1946)
- Εὐαγγέλου, ‘Ανέστης=‘Ανέστης Παπαδόπουλος (Μέθοδος ἀναπνοῆς, Θεσσ. 1966, κ. ἄ./πλ. Μ. ‘Αν.)
- Εὐσταθίου, ‘Αλ.=‘Αλ. Κουμπῆς, δηλ. ‘Αλ. ‘Αργυρίου (έφ. Φοιτητικὴ φωνή, 1947/πλ. Μ. ‘Αν.)
- Ζ...=‘Ιω. Σ. Ζερβός (έφ. ‘Εφημερίς, 1891/Κατσ. βιβλιογρ. Παπαδιαμάντη (1934) 273)
- Ζεβεδαῖος=Κωστῆς Μπαστουνόπουλος, δηλ. Κωστῆς Μπαστιᾶς, π. ‘Ελληνικά Γράμματα, 1928/πλ. Μ. ‘Αν.)
- Η---=‘Αριστος Καμπάνης (έφ. ‘Ἔθνος, 1915/Γ. Βαλέτας, ‘Απαντα Πορφύρα, σ. 36)
- Θεατῆς=Σπύρος Μελάς (έφ. Βαλκανικός Ταχυδρόμος, 1929/π. ‘Ελληνικά Γράμματα, ‘Ιούλ. 1929—ὑπ. Μ. ‘Αν.)
- ‘Ιγνάτης Τρελός=Γεώργιος Σεφεριάδης, δηλ. Γ. Σεφέρης (έφ. Ταχυδρόμος 15.4.67)
- ‘Ιθωμήτης, Β.=Βασίλης Δεδούσης (π. Μορφές, 1953/πλ. Μ. ‘Αν.)
- ‘Ιξίων=Μιχαήλ Μητσάκης (π. ‘Αττικὸν Μουσεῖον, 1892 περ., κ. ἄ./Ταγκόπουλος στήν ἔκδ. τῶν ἔργων του, τόμ. 1, σ. 136)
- ‘Ιόνιον κῶμα=Τίνα Ι. Δομενεγίνη (π. ‘Ἐπτανησιακὴ ‘Επιθεώρησις, 1914/Ντ. Κονόμος π. ‘Ερασιτέχνης 7(1959) 161—ὑπ. Μιχαήλας ‘Ιατροῦ)
- ‘Ιρσίμ=Πηνελόπη Μαζίμου (Τὰ Χριστούγεννα τοῦ ἀλήτη, Θεσσ. 1934/πλ. Μ. ‘Αν.)
- Κ. Ζ.=‘Ανδρέας Κάλβος (π. L’ape italiana, Λονδίνο 1819/Μ. Vitti, Πηγές γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Κάλβου, Θεσσ. 1963, σ. 143)
- Κ. Χ. Υ.=‘Ανδρέας Κάλβος (δ.π.)
- Καζαντζάκης, ‘Ι.=Νίκος Καζαντζάκης (π. ‘Η Νεολαία, 1939/Κατσ. βιβλιογρ. του (1958) 503-5)
- Καζαντζῆς, Δημήτριος=Κώστας Δημητριάδης, δηλ. Ντίνος Χριστιανόπουλος (‘Εφημερίς τῶν Βαλκανίων, 1951)
- Κάλας, Νικόλαος=‘Ιω. Καλαμάρης, δηλ. Νικήτας Ράντος (π. Πάλι, τεύχ. 1 (1965) σ. 4-7, κ. ἄ./ σὸ ἴδιο π., σ. 2 τοῦ ἐξωφύλλου)
- Καλόθεος, Πάνος=Γιάννης Βλαχογιάννης (π. ‘Ο Νουμᾶς, 1903/Κατσ. βιβλιογρ. Παλαμᾶ Γ’ 1901-1910 (1943) 1423)
- Κάποιος=Κ. Παλαμᾶς (π. Μὴ χάνεσαι, 1882/Κατσ. βιβλιογρ. του (1943) 702)

- Καροῦσος, Τ.*—Καροῦσος Τζαβαλαῆς (πλ. στὴν Ἑλλην. ποίηση ἀνθολογημένη, τόμ. Ε', σ. 197—ὕπ. Μ. Ἄν.)
- Κασιμιάτης, Ἐμμ.*—Μανόλης Ἀναγνωστάκης (ἐφ. Μακεδονικὴ Ὠρα, 1966-67)
- Καστριώτισσα, Στ.*—Σταματία Βαλαγιάννη (μαζί με τὸν Γ. Ἀστερίου, Παραμυθένιος κόσμος (12 μῦθοι ἀπὸ τὴν νεοελληνικὴ μυθολογία), Θεσσ. 1938 /πλ. Μ. Ἄν.)
- Κομνηρός, Παῦλος Ἀγγέλου*=Γιώργος Κιτσόπουλος (π. Μορφές, 1950 /πλ. Μ. Ἄν.)
- Κόρφης, Πέτρος*=Τηλέμαχος Ἀλαβέρας (π. Μορφές 1952, Νέα Πορεία 1955, Κριτικὴ 1959 /πλ. Μ. Ἄν.)
- Κουτρούλης*=Κ. Παλαμᾶς (π. Μὴ χάνεσαι, 1882-83, με γενικὸ τίτλο «Βουλή»/Κατσ. βιβλιογρ. του (1943) 706, 717)
- Κρητικός, Δήμος*=Μανόλης Ἀναγνωστάκης (π. Κριτικὴ, 1959-61)
- Κριτίας*=Γ. Π. Σαββίδης (ἐφ. Ταχυδρόμος, 1958-60)
- Κρίτων*=Βάσος Βαρίκας (ἐφ. Ταχυδρόμος, 1958-60 /πλ. Γ. Π. Σαββίδη)
- Κυνόλενο λάβαρο*=Ἰωάννης Μαρμαριάδης, δηλ. Πέτρος Χάρης (π. Διάπλασις τῶν παιδίων, 1920 περ./Τ. Κόρφης στὸ Μήτσο Παπανικολάου Ποιήματα, Θεσσ. 1966, σ. 8)
- Κυρηναῖος, Σίμων*=Γρηγ. Ν. Θεοχάρης (πλ. στὴν Ἑλλην. ποίηση ἀνθολογημένη, τόμ. Ε', σ. 247—ὕπ. Μ. Ἄν.)
- Κυριακίδης, Νίκος*=Νίκος Χ. Χουρμουζιάδης (π. Κριτικὴ, 1960 /πλ. Μ. Ἄν.)
- Κωστής*=Κ. Παλαμᾶς (π. Μὴ χάνεσαι, 1880-81/Κατσ. βιβλιογρ. του (1943) 164, 167-78)
- ΛΑΜΟΣ, Κ.Α.*=Π. Λαμπρίας (π. Νέα Ἑλληνικά, τεῦχ. 1 (Ἰαν. 1966) σ. 55/Ρένος, στὸ ἴδιο π., τεῦχ. 4 (Ἄπρ. 1966) σ. 264)
- Λαμπριδης, Μανόλης*=Μανόλης Λεοντάρης (π. Ἐπιθεώρηση Τέχνης 1956-57, Κριτικὴ 1959-60 /πλ. Μ. Ἄν.)
- Λάσιος, Φώτης*=Φρίξος Ἡλιάδης (π. Ποιητικὴ Τέχνη, 1947-48 /πλ. Μ. Ἄν.)
- Λαχᾶς, Κώστας*=Κώστας Λαχανίδης (Πεδίον Ὁσφρήσεως, Θεσσ. 1964, κ.ξ.)
- Λεύκης, Γιάννης*=Γιάννης Παπαγγέλου (πλ. στὴν Ἑλλην. ποίηση ἀνθολογημένη, τόμ. Ε', σ. 173—ὕπ. Μ. Ἄν.)
- Λιλαῖος, Πάτρων*=Ἰω. Ν. Χατζόπουλος (Ἀφέγγαρες νύχτες, Θεσσ. 1947/Ντ. Χριστιανόπουλος, π. Διαγώνιος, 1967, σ. 179)
- Λιμπέρης, Νίκος*=Μανόλης Λεοντάρης (π. Κριτικὴ, 1959-60 /πλ. Μ. Ἄν.)
- Λογοθέτης, Δημήτρης*=Γιῶργος Θέμελης (π. Μακεδ. Ἡμέρες, 1936 /πλ. τοῦ συγγρ.)
- Μ*=Μίνως Λάππας (ἐφ. Νέα Ἐφημερίς, 1884/Κρ. Γ. Σουρῆς, Ὁ Σουρῆς καὶ ἡ ἐποχὴ του, σ. 20)
- Μ*=Δημ. Χατζόπουλος (π. Ὁ Διόνυσος, 1901-02/Κατσ. βιβλιογρ. Παλαμᾶ Γ' 1901-1910 (1943) 1364, 1378)
- μ*=Δημ. Χατζόπουλος (ἐφ. Τὸ Ἄστυ, 1894/Κατσ. βιβλιογρ. Κρυστάλλη (1935) 166)
- Μμ*=Μιχαὴλ Μητσάκης (π. Ἀττικὸν Μουσεῖον 1892 περ. κ.ἄ./Ταγκόπουλος στὴν ἔκδ. τῶν ἔργων του, τόμ. 1 σ. 136)
- Μακεδονικὴ ἀκτὴ*=Μιχ. Στασινόπουλος (π. Διάπλασις τῶν παιδίων, 1920 περ./Τ. Κόρφης στὸ Μήτσο Παπανικολάου Ποιήματα, Θεσσ. 1966, σ. 8)
- Μαλινγκός, Φώτης*=Γιάννης Χατζηανδρέας, δηλ. Στρατῆς Τσίρκας (ἐφ. Ταχυδρόμος 1965-67)
- Μάνγκαθ, Γιάν*=Ρένος Ἀποστολίδης (ἐφ. Ἐλευθερία, 11.1.59/π. Νέα Ἑλληνικά, τεῦχ. 4 (Ἄπρ. 1966) σ. 278)
- Μάνου, Εὔα*=Νόρα Ἀναγνωστάκη (π. Ν. Πορεία, 1960)

- Μαρσούς*=Κλ. Παράσχος (έφ. 'Ελεύθερος Τύπος, 1924/Κατσ. π. Κύκλος, 1932, σ. 136)
Μεγαλοπόντικας, Α.=Αυρήλιος Εύστρατιάδης ('Εδῶ τὰ ποιήματα τοῦ —, Θεσσ. 1958/
 Ντ. Χριστιανόπουλος, π. Διαγώνιος, 1966, σ. 145)
Μεσσήνης, Δημήτρης=Δημήτρης Τζώρτζης ('Αμαρτωλὸ κοντσέρτο, Θεσσ. 1945/πλ. Μ. 'Αν.)
Μίκιεβιτς, Γιόζεφ=Ρένος 'Αποστολίδης (έφ. 'Ελευθερία, 25.12.58/ἔπου Μάνγκαθ, σ. 273)
Μοναχός, Νεκτάριος=Δ. Γρ. Καμπούρογλου (σ. 69 τοῦ βιβλίου Δ. Γρ. Καμπούρογλου,
 Διηγήματα, 'Αθ. 1897/'Αθ. Γαϊτάνου-Γιαννιού, π. Μορφές, 1948, σ. 339—ύπ. Μ. 'Αν.)
Μπάνγκ, 'Ερμαν=Ρένος 'Αποστολίδης (έφ. 'Ελευθερία, 23.8.59/ἔπου Μάνγκαθ, σ. 273)
Μπγιόρντσον, Μπγιόρνστιερνε - Μαρτίνο=Ρένος 'Αποστολίδης (π. Εἰκόνες, 4-10.5.59/ἔπου
 Μάνγκαθ, σ. 273)
Μποέμ='Αλ. Παπαδιαμάντης (π. Μὴ χάνεσαι, 1882/Κατσ. βιβλιογρ. του (1934) 25)
Μπόρ, Φράντς=Ρένος 'Αποστολίδης (έφ. 'Ελευθερία, 15.12.57/ἔπου Μάνγκαθ)
Μπόρρο, 'Ιβάν - 'Αλεξέι=Ρένος 'Αποστολίδης (έφ. 'Ελευθερία, 8.11.59/ἔπου Μάνγκαθ)
Μπρότ, Μάξ=Ρένος 'Αποστολίδης (έφ. 'Ελευθερία, 23.8.59/ἔπου Μάνγκαθ)
- Ν. 'Επ.*=Νικόλαος 'Επισκοπόπουλος (έφ. Τὸ 'Αστὺ, 1893 περ./Ξενοπούλος, 'Απαντα,
 τόμ. Α', σ. 270)
Νάρβας, Νικόλας=Πάνος Θασίτης (π. Ξεκίνημα, Θεσσ. 1944/πλ. Μ. 'Αν.)
Ναργυλεάδης, Μαρκούτσος=Κ. Καρυωτάκης (π. 'Η γάμπα, 1919/'Απαντα του, τόμ. Β',
 σ. 284)
Νεγρεπόντης, Γιάννης=Γ. Ξυνοτρούλιας (πλ. Μ. 'Αν.)
Νεζεριτής, Χρήστος=Δημ. Ροδόπουλος, δηλ. Μ. Καραγάτσος (π. Πρωτοπόροι, 1944/Τ.
 Βουρνᾶς, π. 'Επιθεώρηση Τέχνης, τεύχ. 87-88 (1962) 321—ύπ. Μ. 'Αν.)
Νεόκοσμος=Νεόκοσμος Γρηγοριάδης (Βραβευμένα στρατιωτικὰ διηγήματα, Θεσσ. 1921/
 πλ. Ντίνου Χριστιανόπουλου)
Νεχαλιώτης, Κωστής=Κωστής Σκαλιόρας (π. Νεανική φωνή, 1944/πλ. Γ. Π. Σαββίδη)
Νησιώτης, Δήμος=Λ. Σουρέας, δηλ. Κ. Παρορίτης (έφ. Πρόοδος, 1917/Κατσ. βιβλιογρ.
 Βεράρεν (1960) 81)
Νικητής τῆς αἰριον=Μήτσος Παπανικολάου (π. Διάπλασις τῶν παιδῶν, 1920/Τ. Κόρφης,
 π. Διαγώνιος, 1969, σ. 81)
Νικίας ὁ ἐξ ὑακίνθων=Νικ. 'Επισκοπόπουλος (π. Παναθήναια, 1903/Βογιατζάκη - Τωμα-
 δάκη, Σολωμική βιβλιογρ. (1934) 133)
Νικολαΐδης, Νίκος=Τέο Σαλαπασιδης (π. 'Ελεύθερα Γράμματα, 1945-46/πλ. Μ. 'Αν.)
Ντάλιας, Χρήστος=Χρήστος Μαλάκης
Ντάλιος, Γιάννης=Γιάννης Μυράλης (πλ. στην 'Ελλην. ποίηση ἀνθολογημένη, τόμ. Ε', σ.
 477—ύπ. Μ. 'Αν.)
Ντίμης 'Αποστ.=Ντίμης 'Αποστολόπουλος (π. Νέα Φύλλα, 1937/Κατσ. βιβλιογρ. Βαλερύ
 (1956) 53)
- Ε. Π.*='Αντρέας Καραντώνης (π. 'Ελληνικά Γράμματα 1929, Ποιητική Τέχνη 1949/
 Κατσ. βιβλιογρ. Βεράρεν (1960) 29, 30, 55)
Εηροτάγαρος=Περικλῆς Γιαννόπουλος (έφ. 'Εστία, 1898/Κατσ. βιβλιογρ. του (1960) 14)
- Ο*='Αλέκος Κοτζιάς (έφ. Μεσημβρινή, 1965-67 περ., π. 'Ελευθεροτυπία, 1966-67 περ./
 Ρένος, π. Νέα 'Ελληνικά, τεύχ. 14 (Φεβρ. 1967) σ. 1049)
'Ο Συνεργάτης Α.=Τηλέμαχος 'Αλαβέρας (διάφορες έφ. Θεσσ., 1960 κ.έ./πλ. Ντίνου
 Χριστιανόπουλου)

- 'Ο φίλος σου=Κ. Παλαμᾶς (π. Ἐστία, 1893/Κατσ. βιβλιογρ. Μαίτερλινκ (1962) 104)
 'Ο Ζος=Ρένος Ἀποστολίδης (ἐφ. Ἐλευθερία, 1946/πλ. Μ. Ἄν.)
 'Οδυσσεύς=Κώστας Δημητριάδης, δηλ. Ντίνος Χριστιανόπουλος (ἐφ. Νέα Ἀλήθεια, Θεσσ., 1951-54)
 'Ομηρικός=Ἀχιλλέας Γεωργιάδης (π. Ἐπίκαιρος Κων/λεως, 1909/Ἀθ. Γαϊτάνου-Γιαννοῦ, π. Μορφές, 1949, σ. 147—ύπ. Μ. Ἄν.)
 'Ονολουλοῦ=Κ. Παλαμᾶς (π. Μὴ χάνεσαι, 1882-83/Κατσ. βιβλιογρ. του (1943) 194, 202, 703 κ.έ.)

- Π.=Φῶτος Πολίτης (μτφ. Ντοστογιέβσκυ σὲ βιβλία χ.χ./βιβλιογρ. του (1940) σ. 49)
 Π - Σ='Αλέξανδρος Ραγκαβῆς (π. Ἐβδομάς, 1891/Βογιατζάκη - Τωμαδάκη, Σολωμική βιβλιογρ. (1934) 163, 166)
 Π. Φλ.=Λέανδρος Παλαμᾶς (π. Ὁ Νουμᾶς, 1909-10/Κατσ. βιβλιογρ. Παλαμᾶ Γ' 1901-1910 (1943) 1659, 1675, 1693)
 Παλαιοκαιρινός, Κοσμᾶς=Παῦλος Παλαιολόγος (πλ. Γ. Π. Σαββίδη)
 Παλιός, Φώτης=Μανόλης Ἀναγνωστάκης (ἐφ. Αὐγή, 20.4.67)
 Παπαβασιλῆς, Λάμπης=Γεώργιος Σεφεριάδης, δηλ. Γ. Σεφέρης (π. Νέα Γράμματα 3 (1937) 615-6/πλ. Γ. Π. Σαββίδη)
 Πάπκω, Α. Μ.=Α. Μ. Παπακωνσταντίνου (Φανταστικός κόσμος (παραμύθια καὶ ἱστορίες γιὰ μεγάλους), Θεσσ. 1949/πλ. Ντίνου Χριστιανόπουλου)
 Παρθένης, Γιώργος=Γιώργος Καφταντζῆς (π. Ξεκίνημα, Θεσσ. 1944/πλ. Μ. Ἄν.)
 Πάρταλης, Νίκος=Ρένος Ἀποστολίδης (π. Γνώσεις, Δεκ. 1958/ἔπου Μάνγκαθ)
 Πάστεργνακ, Μπ. Α. =Ρένος Ἀποστολίδης (π. Ἐκλογή, Ἄπρ. 1959/ἔπου Μάνγκαθ)
 Πεζόστρατος=Κ. Παλαμᾶς (ἐφ. Τὸ Ἄστυ, 1885-86/Κατσ. βιβλιογρ. του (1943) 233-4, 238-43)
 Περαστικός, Γ.=Γιώργος Μ. Μυλωνογιάννης (π. Νεοελλην. Γράμματα, 1937-40/Γ. Κόρφης, π. Διαγώνιος, 1966, σ. 190)
 Περιθειώτης, Ι. Σ.=Ι. Ν. Σαρακηνός (Στυφές ἀλήθειες, Κέρκυρα 1963/πλ. Ντίνου Χριστιανόπουλου)
 Πετροῦς, Γεώργος=Γιώργος Καφταντζῆς (π. Ξεκίνημα, Θεσσ. 1944/πλ. Μ. Ἄν.)
 Πίτσια, Μαρίκα=Μαρίκα Καρακάση (Τριφυλλιακὸν ἡμερολόγιον, 1908/Ν. Πολίτου, Βιβλιογρ. σ. 570)
 Πλανόδιος=Μιχαὴλ Μητσάκης (ἐφ. Σκρίπ, 1895/Κατσ. βιβλιογρ. Πορφύρα (1956) 126)
 Πολίτης, Φαίδων ὁ=Φαίδων Ἰωαννίδης
 Πορφύρης, Κ.=Κ. Κονίδης (πλ. Μ. Ἄν.)
 Προκόπης, Μελέτης=Μενέλαος Κυριακόπουλος (Ἡ γνώση τοῦ Μοριᾶ καὶ ἡ λεβεντιά τῆς Ροῦμελης/πλ. Γ. Π. Σαββίδη)
 Πρωτεϊκός=Κ. Παλαμᾶς (ἐφ. Νέα Ἡμέρα, 1915/Κατσ. βιβλιογρ. του (1943) 1351 κ.ά.)
 Πσ=Κ. Πασαγιάννης (ἐφ. Ἀκρόπολις, 1896/Κατσ. βιβλιογρ. Κρυστάλλη (1935) 203)
 Πωγωνίτης, Ἄνθος=Βασίλης Καρυοφύλλης (πλ. Μ. Ἄν.)

- Ράμφος, Ἄλκης=Ρένος Ἀποστολίδης (π. Ἐκλογή, Ἄπρ. 1959/ἔπου Μάνγκαθ)
 Ρέγιες, Σαλβατόρ θ=Μανόλης Ἀναγνωστάκης (ἐφ. Μακεδονική Ὠρα, 1966-67)
 Ρήγας, Β.=Βασίλης Ρώτας (π. Πρωτοπόροι, 1944/Τ. Βουρνᾶς, π. Ἐπιθεώρηση Τέχνης, τεῦχ. 87-88 (1962), σ. 320—ύπ. Μ. Ἄν.)
 Ριτ-σοῦς=Γιάννης Ρίτσος (π. τῆς Μεγάλης Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαιδείας, 1927/πλ. Μ. Ἄν.)

- Σγουρός, Ν.*=Νίκος Καρβούνης (π. Πρωτοπόροι, 1944/Τ. Βουρνᾶς, π. Ἐπιθεώρηση Τέχνης, τεύχ. 87-88 (1962), σ. 320—ύπ. Μ. Ἄν.)
- Σκεπτικός*=Ἄλ. Παπαδιαμάντης (ἐφ. Νέον Ἄστυ, 1906/Κατσ. βιβλιογρ. του (1934) 129, 131-34)
- Σ. Κουκ.*=Σ. Κουκουτσάκης (ἐφ. Ἐλεύθερος Λόγος, 1927/Κατσ. βιβλιογρ. Σικελιανοῦ (1946) 477)
- Σοφέγκου, Ταυρία*=Σοφία Κενταύρου-Οικονομίδου (Ἔδρεψε τὰ ὕστρακα τῶν διθυράμβων, Ἄθ. 1940/πλ. Μ. Ἄν.)
- Σπέντελ, Γκράφ φόν*=Ρένος Ἀποστολίδης (π. Ἐκλογή, Ἰουλ. 1959, ἐφ. Ἐλευθερία, 12.7.59/ἔπου Μάνγκαθ, σ. 274, 279)
- Σπ. Νικ.*=Σπ. Νικολόπουλος (ἐφ. Καιροί, 1904/Κατσ. βιβλιογρ. Μαίτερλινκ (1962) 163)
- Σπυρ. Βελ.*=Σπυρ. Βελούδης (Ἐπιστολάριον..., Βενετία 1858/Γκίνη - Μέξα 7534)
- Στάρκος*=Τάκης Κοντός (πλ. στὴν Ἑλλην. ποίηση ἀνθολογημένη, τόμ. Ε', σ. 167—ύπ. Μ. Ἄν.)
- Σταύρου, Γεράσιμος*=Γ. Σταυρολαίμης (πλ. Μ. Ἄν.)
- Στεφανίδης, Μ.*=Γιῶργος Παπαδόπουλος, δηλ. Μάρκος Αὐγέρης (π. Πρωτοπόροι, 1944/Τ. Βουρνᾶς, π. Ἐπιθεώρηση Τέχνης, τεύχ. 87-88 (1962) σ. 320—ύπ. Μ. Ἄν.)
- Στέφανος τῆς δόξης*=Ἀριστόβουλος Μάνεσης (π. Διάπλασις τῶν παιδῶν, 1920 περ. /πλ. Μ. Ἄν.)
- Στφ*=Στ. Στεφάνου (ἐφ. Τὸ Ἄστυ, 1894/Κατσ. βιβλιογρ. Μπωντλαίρ (1956) 271)
- Συναχωμένο Ποντικίαι*=Κ. Καρυωτάκης (π. Ἡ γάμπα, 1919/Ἄπαντα του, τόμ. Β', σ. 284)
- Τεχνοκρίτης*=Φῶτος Πολίτης (ἐφ. Νέα Ἑλλάς, 1915/βιβλιογρ. του (1940) 7)
- Τίτ Μπίτς*=Πέτρος Σπανδωνίδης (ἐφ. Φῶς καὶ ἐφ. Ταχυδρόμος, 1923/π. Ν. Πορεία, Ἰαν.-Φεβρ. 1964—ύπ. Μ. Ἄν.)
- Τριάντης, Κλεάνθης*=Τριαντάφυλλος Πίττας (π. Κύκλος, 1947/πλ. Μ. Ἄν.)
- Τριάστερος* (ῆ: ***)=Πέτρος Ὁρολογᾶς (πλ. Ντίνου Χριστιανόπουλου)
- Τριάστερος, Μ. *.**=Μίνως Κ. Λαγουδάκης (Ὁ κύριος Παρλεβού Φρανσαι καὶ ἡ κυρία Ἰτσελόγκουε, Θεσσ. 1922/πλ. Ντίνου Χριστιανόπουλου)
- Τρισεπαναστάτης*=Κ. Πασαγιάννης (ἡμερολόγιο Πανδώρα, 1923/Κατσ. βιβλιογρ. Θεοτόκη (1959) 174)
- Τσαμό*=Α. Τσαμόπουλος (ἐφ. Πρωία, 1927/Κατσ. βιβλιογρ. Σικελιανοῦ (1946) 537)
- Τσαπατσούλιας, Νίκος*=Κ. Καρυωτάκης (π. Ἡ γάμπα, 1919/Ἄπαντά του, τόμ. Β', σ. 284)
- Φαρμακερὴ πένα*=Γιῶργος Μ. Μυλωνογιάννης (π. Νέος Νουμᾶς, 1951-52/Τ. Κόρφης, π. Διαγώνιος, 1966, σ. 189)
- Φελιάδης, Ἄ.*=Μανόλης Ἀναγνωστάκης (ἐφ. Μακεδονικὴ Ὠρα, 1966-67)
- Φερρέρ, Ζάν - Κριστόφ*=Ρένος Ἀποστολίδης (ἐφ. Ἐλευθερία, 15.3.59/ἔπου Μάνγκαθ)
- Φιλητᾶς, Ἄνθος*=Ἀνθιμος Χατζηανθίμου (Σύννεφα, Ἄθ. 1937/πλ. Μ. Ἄν.)
- Φλαγγίνης, Γ. Π.*=Γ. Π. Σαββίδης (π. Ἀγγλοελλην. Ἐπιθεώρηση 7 (1954-55)/πλ. Μ. Ἄν.)
- Φλόρα Μυράμπελη*=Κ. Παλαμᾶς (ἐφ. Τὸ Ἄστυ, 1887-88/Κατσ. βιβλιογρ. του (1943) 255 κ.έ.)
- Φωκάς, Ἀλέκος*=Κλεῖτος Κύρου (π. Φοιτητής, Θεσσ. 1945/πλ. Μ. Ἄν.)
- Χ*=Ἀντώνης Μουσοῦρης (ἐφ. Νέα Ἡμέρα, 1936/Κατσ. βιβλιογρ. Θεοτόκη (1959) 269)
- Χαρμίδης, Π.*=Ναπολ. Λαπαθιώτης (π. Πνευματικὴ ζωὴ, 1938/Κατσ. βιβλιογρ. Σικελιανοῦ (1946) 1090)

- Χασήρ="Αριστος Δ. Χασηρδζόγλου (Τὸ χρονολόγημα ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐπὶ μίαν εἰκοσαετίαν 1900-1920. Ἀπάνθισμα, Θεσσ. 1925, π. Μορφές, 1946, κ.ἀ. /πλ. Ντίνου Χριστιανόπουλου)
- Χλαπάτσας, Μίμης="Αγῆς Λεβέντης (π. Ἡ γάμπα, 1919/Κ. Καρυωτάκη Ἀπαντα, τόμ. Β', σ. 284)
- Χρήστου, Γ.=Γεώργιος Χ. Μόδης (Ἡ πεταλούδα, Θεσσ. 1937, κ.ἀ. βιβλία/πλ. Ντίνου Χριστιανόπουλου)
- Χριστιανόπουλος Ντίνος=Κώστας Δημητριάδης
- Χρονογράφος=Κ. Παλαμᾶς (π. Ἐστία, 1884/Κατσ. βιβλιογρ. του (1943) 754)
- Χρυσάνθης, Μίλτος=Μίλτος Σαχτούρης (π. Νέα Ἐστία, 1941/πλ. Μ. Ἀν.)
- Χωρῖτης, Ἐλευθέρ.=Γιάννης Δάλλας (π. Ἐνδοχώρα, 1959-64/πλ. Μ. Ἀν.)
- Ω=Κ. Παλαμᾶς (ἐφ. Ἐμπρός, 1910, μὲ γενικὸν τίτλον «Σκέψεις καὶ εἰκόνες» /Κατσ. βιβλιογρ. του (1943) 1148, 1150-54, 3243)
- Ω. Ω.=Μαρίνος Βρετὸς (Αἱ γυναῖκες, παραφράσεις καὶ μεταφράσεις..., Ἀθ. 1859/Γκίνη-Μέζα 7772)
- Brandt, Nikolai von=Ρένος Ἀποστολίδης (ἐφ. Ἐλευθερία, 29.12.57/ἔπου Μάνγκαθ)
- Cato=Ρένος Ἀποστολίδης (π. Προοπτική, 1961/ἔπου Μάνγκαθ)
- Jodl, Ingrid=Ρένος Ἀποστολίδης (ἐφ. Ἐλευθερία, 9.10.58/ἔπου Μάνγκαθ)
- Johnson, Phaedo=Φαίδων Ἰωαννίδης, δηλ. Φαίδων ὁ Πολίτης
- Kellermann, Erich=Ρένος Ἀποστολίδης (ἐφ. Ἐλευθερία, 12.10.58/ἔπου Μάνγκαθ, σ. 273)
- Laurens, John=Ρένος Ἀποστολίδης (π. Ἐκλογή, Σεπτ. 1959/ἔπου Μάνγκαθ)
- Leish, Archibald Mack=Ρένος Ἀποστολίδης (π. Ἐκλογή, Μάρτ. 1959/ἔπου Μάνγκαθ, σ. 279)
- Lerel, G. J.=Θ. Γρυπάρης (π. Le monde hellénique, 1909/Ν. Πολίτου, Βιβλιογρ. σ. 562)
- Lobsenz, N.=Ρένος Ἀποστολίδης (π. Ἐκλογή, Σεπτ. 1959/ἔπου Μάνγκαθ)
- Mar.=Μ. Βαϊάνος (ἐφ. Βραδυνή, 1931/Κατσ. π. Κύκλος, 1932, σ. 134)
- Méandre, Jean=Περ. Γιαννόπουλος (π. La Révue, Παρίσι 1903/Κατσ. βιβλιογρ. του (1960) 75)
- Niederlagen, Eckart=Ρένος Ἀποστολίδης (ἐφ. Ἐλευθερία, 31.12.57/ἔπου Μάνγκαθ)
- Odysseus, George=Σταῦρος Θεοφανίδης (π. Charioteer, τεῦχ. 10(1968)/Ντ. Χριστιανόπουλος, π. Διαγώνιος, 1968, σ. 179)
- Pahanares, José=Τάσος Παππᾶς (π. Ποιητικὴ Τέχνη, 1947-48/πλ. Μ. Ἀν.)
- Rast, Stefan=Ρένος Ἀποστολίδης (π. Ἐκλογή, Ἰουν. 1959/ἔπου Μάνγκαθ, σ. 273)
- Siècle, Sierge=Ρένος Ἀποστολίδης (ἐφ. Ἐλευθερία, 18.1.59/ἔπου Μάνγκαθ, σ. 273)
- Spender, Stephen=Ρένος Ἀποστολίδης (π. Ἐκλογή, Μάιος 1959/ἔπου Μάνγκαθ)
- Tod, Max=Ρένος Ἀποστολίδης (ἐφ. Ἐλευθερία, 1958-59/ἔπου Μάνγκαθ)
- Werner, Hans=Ρένος Ἀποστολίδης (ἐφ. Ἐλευθερία, 1.1.58/ἔπου Μάνγκαθ)

2. Ὄνόματα - Ψευδώνυμα

Ἀλαβέρας, Τηλέμαχος=Πέτρος Κόρφης	Ἀναγνωστάκης, Μανόλης=Μίνως Ἀμαριώτης
Ὁ Συνεργάτης Α.	Ἀναπληρωτής
Ἀναγνωστάκη, Νόρα=Εὐὰ Μάνου	

- Φανή Δημαρᾶ
 Ἐμμ. Κασσιμάτης
 Δῆμος Κρητικὸς
 Φώτης Παλιός
 Σαλβατὸρ Ὑ Ρέγιες
 Ἄ. Φελιάδης
 Ἄποστολίδης, Ρένος=Ἀντρέας Βοριᾶς
 Γιάν Μάνγκαθ
 Γιόζεφ Μίκιεβιτς
 Ἐρμαν Μπάνγκ
 Μπιγιέρνστιερνε - Μαρτ. Μπιγιόρντσον
 Φράντς Μπὸρ
 Ἴβάν - Ἄλεξέι Μπόρρο
 Μάξ Μπρότ
 Ὁ 3ος
 Νίκος Πάρταλης
 Μπ. Α. Πάστερνακ
 Ἄλκης Ράμφος
 Γκράφ φὸν Σπέντελ
 Ζάν - Κριστόφ Φερρέρ
 Nikolai von Brandt
 Cato
 Ingrid Jodl
 Erich Kellermann
 John Laurens
 Archibald Mack Leish
 N. Lobsenz
 Eckart Niederiagen
 Stefan Rast
 Sierge Siècle
 Stephen Spender
 Max Tod
 Hans Werner
 Ἄποστολόπουλος, Ντ.=Ντίμις Ἄποστ.
 Βαϊάνος, Μ.=Mar.
 Βαλαγιάννη, Σταματία=Στ. Καστριώτισσα
 Βαρίκας, Βάσος=Κρίτων
 Βελούδης, Σπυρ.=Σπυρ. Βελ.
 Βλαχογιάννης, Γιάννης=Γ. Ἐπ.
 Πάνος Καλόθεος
 Βρετός, Μαρίνος=Ω. Ω.
 Γερακάρης, Α. Κ.=Ἐλευθερνεὺς
 Γεωργιάδης, Ἀχιλλέας=Ὀμηρικὸς
 Γιαννόπουλος, Περ.=Ξηροτάγαρος
 Jean Méandre
 Γιαννουκάκης, Μιχαήλ=Αἴσωπος
 Γιοκαρίνης, Ν.=Γ. Βεργίδης
 Γκούφας, Βαγγέλης=Νίκος Βρανᾶς
 Γρηγοριάδης, Νεόκοσμος=Νεόκοσμος
 Γρυπάρης, Θ.=G. J. Lerel
 Δάλλας, Γιάννης=Ἐλευθερ. Χωρίτης
 Δαφνῆς, Κ.=Δῆμος Γλαυκός
 Δεβάρης, Δ.=δ
 Δεδούσης, Βασίλης=Δ. Βασιλάκης
 Β. Ἰθωμήτης
 Δειλινός, Μ.=Δειλ-ς
 Δημητριάδης, Κώστας=Δημήτρης Καζαν-
 τζῆς
 Ὀδυσσεύς
 Ντίνος Χριστιανόπουλος
 Δομενεγίνη, Τίνα Ι.=Ἴόνιον κύμα
 Ἐλιγιά, Γιοσέφ=Γιοσέφ Ἐλία
 Ἐπισκοπόπουλος, Νικ.=Ν. Ἐπ.
 Νικίας ὁ ἐξ ὑακίνθων
 Ἐδστρατιάδης, Αἰρήλιος=Ε. Αἰρηλίου
 Α. Μεγαλοπόντικας
 Ζερβός, Ἰωάννης Σ.=Ζ . . .
 Ἡλιάδης, Φοῖξος=Φώτης Λάσιος
 Θεσίτης, Πάνος=Νικόλας Νάρβας
 Θέμελης, Γιώργος=Γ. Ἀστερίου
 Δημήτρης Λογοθέτης
 Θεοδωροπούλου, Αἰρα=Αἰ. Θ.
 Θεοφανίδης, Σταῦρος=George Odysseus
 Θεοχάρης, Γρηγ. Ν.=Σίμων Κυρηναῖος
 Ἰωαννίδης, Φαίδων=Φαίδων ὁ Πολίτης
 Phaedo Johnson
 Καζαντζάκης, Νίκος=Α.
 Ἰ. Καζαντζάκης
 Κάιρη, Ἐδανθία Ν.=Α. Ν.
 Ε. Ν.
 Καλαμάρης, Ἰω.=Νικόλαος Κάλας
 Κάλβος, Ἀνδρέας=Κ. Ζ.
 Κ. Χ. Υ.
 Καμπάνης, Ἀριστος=Η- - -

Καμπούρογλου, Δ. Γρ.=Νεκτάριος Μο-
 ναχός
Καρακάση, Μαρίκα=Μαρίκα Πίπιζα
Καρατώνης, 'Αντρέας=Ξ. Π.
Καρβούνης, Νίκος=Ν. Σγουρός
Καρούζος Ν.=Ν. 'Αναπλιώτης
Καροφύλλης, Β.='Ανθος Πωγωνίτης
Καρωτάκης, Κ.='Ανώνυμος
 Γεροπαράξενος
 Μαρκούτσης Ναργιλεάδης
 Συναχωμένο Ποντικάκι
 Νίκος Τσαπατσούλιας
Κατσιμπάλης, Γ. Κ.=Γιώργος Βουγᾶς
Καφταντζής, Γιώργος=Γιώργος Παρθέ-
 νης
 Γεώργιος Πετρής
Κενταύρου - Οικονομίδου, Σοφία=Ταυ-
 ρία Σοφέγκου
Κεραμόπουλλος, 'Αντ. Δ.='Αμόντας
Κιτσόπουλος, Γιώργος=Παῦλος 'Αγγέ-
 λου Κομνηνός
Κονίδης, Κ.=Κ. Πορφύρης
Κοντός, Τάκης=Στάρκος
Κοτζιάς, 'Αλέκος='Αποστολάκης
 Α. Γαλάτης
 Ε
 Ο
Κουκουτσάκης, Σταῦρος=Σ. Κουκ.
Κουμπής, 'Αλ.='Αλ. 'Αργυρίου
 'Αλ. Εὔσταθίου
Κούρτελη - Ζωιοπούλου, Αιμιλία=Αιμ.
Κυριακόπουλος, Μενέλαος=Μελέτης Προ-
 κόπης
Κύρου, Κλείτος='Αλέκος Φωκᾶς

Λαγουνάκης, Μίνως Κ.=Μ. ** Τριά-
 στερος
Λαμπρίας, Π.=Κ.Α. ΛΑΜΟΣ
Λάμπρου, Λίνα=Δίς Λ.
 Ε. Α.
Λαπαθιώτης, Νατ.=Π. Χαριμίδης
Λάπτας, Μίνως=Μ
Λαχανίδης, Κώστας=Κώστας Λαχᾶς
Λεβέντης, 'Αγης=Μίμης Χλαπάτσας
Λεοντάρης, Μανόλης=Μανόλης Λαμπρί-
 δης
 Νίκος Λιμπέρης

Μαλάκης, Χρήστος=Χρήστος Ντάλιας
Μάνεσης, 'Αριστόβουλος=Στέφανος τῆς
 δόξης
Μαξίμου Πηνελόπη='Ιρσίμ
Μαρμαριάδης, 'Ιω.=Κυανόλευκο Λάβαρο
Μελᾶς, Σπύρος=Θεατής
Μέσκος, Μάρκος=Κούλης Αύγερινός
Μητσάκης, Μιχ.='Ιξίων
 Μμ
 Πλανόδιος
Μιχαηλίδης, Κλεάνθης=Α*
Μιχελῆς, Π. Α.=Δῆλος 'Αθηλος
Μόδης, Γεώργιος Χ.=Γ. Χρήστου
Μουσοῦρης, 'Αντώνης=Χ
Μπακαλάκης, Γεώργιος=Μ. Γεωργίου
Μπαστουνόπουλος, Κωνστ.=Ζεβεδαῖος
Μυλωνογιάννης, Γιώργος Μ.=Γ. Περ-
 στικός
 Φαρμακερή πένα
Μυράλης, Γιάννης=Γιάννης Ντάλιος

Νικολόπουλος, Σπ.=Σπ. Νικ.

Ξυνοτρούλιας, Γ.=Γιάννης Νεγρεπόντης

Παλαμᾶς, Κ.=Α - Ω
 'Απόκοπος
 'Αριηλ
 'Ένας ποιητής
 Κάποιος
 Κουτρούλης
 Κωστής
 Φλόρα Μυράμπελη
 'Ο φίλος σου
 'Ονολουλού
 Πεζόστρατος
 Πρωτεύκης
 Χρονογράφος
 Ω
Παλαμᾶς, Λεάνδρος=Π. Φλ.
Παλαιολόγος, Παῦλος=Κοσμᾶς Παλαιο-
 καιρινός
Παναγιωτόπουλος, Στέλιος=Στέλιος Γε-
 ρβάνης
Παπαγγέλου, Γιάννης=Γιάννης Λεῦκης
Παπαδιαμάντης, 'Αλεξ.=Α. Πδ.
 Μποῦμ

- Σκεπτικὸς
Παπαδόπουλος, 'Ανέστης='Ανέστης Εὐα-
 γέλου
Παπαδόπουλος, Γιώργος=Μ. Στεφανίδης
Παλακωνσταντίνου, Α. Μ.=Α. Μ. Πάπκω
Παπανικολάου, Μήτσος=Νικητὴς τῆς αὐ-
 ριον
Παπαπερικλῆς, Ν.=Εἰρηνικὸς
Παππᾶς, Τάσος=José Pahanares
Παράσχος, Κλ.=Μαρσούας
Πασαγιάννης, Κ.=Πσ
 * *Τρισεπαναστάτης*
Πίττας, Τριαντάφυλλος=Κλεάνθης Τριάν-
 τῆς
Πολίτης, Γ. Ν.='Ακροατὴς
Πολίτης, Λίνος=Α. Ε.
 'Ερασιτέχνης ἀρχαιολόγος
Πολίτης, Φῶτος=Α.
 Π.
 Τεχνοκρίτης
- Ραγκαβῆς, 'Αλεξ.*=Π - Σ
Ραφτοπούλου - 'Ανδρεάδη, "Εφη="Αργος
Ρίτσος, Γιάννης=Κώστας 'Ελευθερίου
 Ριτ-σος
Ροδόπουλος Δημ.=Χρήστος Νεζερίτης
Ρώτας, Βασίλης=Β. Ρήγας
- Σαββίδης, Γ. Π.*=ΓΥΨ
 Κριτίας
 Γ. Π. Φλαγγίνης
Σαλαπασίδης Τέο=Νίκος Νικολαΐδης
Σάλτας, Κώστας 'Αλ.=Πέτρος Δάλβης
Σαρακηνός, Ι. Ν.=Ι. Σ. Περιθειώτης
- Σαχτούρης, Μίλτος*=Μίλτος Χρυσάνθης
Σεφεριάδης, Γιώργος=Λάμπης Παπα-
 βασίλης
 'Ιγνάτης Τρελὸς
Σιφναῖος, Π.=Φαίδων Βρανᾶς
Σκαλιόρας, Κωστής=Κωστής Νεχαλιώ-
 τῆς
Σουρέας, Λεωνίδα=Δῆμος Νησιώτης
Σπανδωνίδης, Πέτρος=Τίτ Μπίτες
Στασινόπουλος, Μιχ.=Μακεδονικὴ ἀκτὴ
Σταυρολαίμης, Γ.=Γεράσιμος Σταύρου
Στεφάνου, Στ.=Στφ
Στρατήγης, Γεωργ.=Γαργαντούας
Σωτηρίου, Κ.Δ.=Χαρίδημος Γιατρέας
- Τζαβαλᾶς, Καροῦσος*=Τ. Καροῦσος
Τζώτζης, Δημήτρης=Δημήτρης Μεσσί-
 νης
Τσαμπόπουλος, Α.=Τσαμὸ
- Φωτιάδης, Θανάσης*=Νικήτας Βενιέρης
- Χασηρδζόγλου, "Αριστος Δ.*=Χασήρ
Χατζηανδρέας, Γιάννης=Φώτης Μαλυγ-
 κὸς
Χατζηανθίμου, "Ινθιμος="Ανθος Φιλι-
 τᾶς
Χατζόπουλος, Δημήτριος='Απόμαχος
 Μ
 —μ
Χατζόπουλος, 'Ιω. Ν.=Πάτρων Λιλαῖος
Χουρμουζιάδης, Ν. Χ.=Νίκος Κυριακίδης
- 'Ωρολογᾶς, Πέτρος=Τριάστερος (ῆ: ***)

Ξ. Α. ΚΟΚΟΛΗΣ

Λορέντζου Μαβίλη, "Απαντα. Με σημείωμα για τή ζωή και τὸ ἔργο του, εισαγωγή στὸ σονέττο και λεξιλόγιο στὰ σονέττα ἀπὸ τὸν Πάνο Θ. Ἡλι-
 ἀδη, φιλόλογο. Ἀθ. 1967, Σελ. 198. — Εἶναι πολὺ συνηθισμένο φαινό-
 μενο και σημεῖο τῶν καιρῶν ὁ τελευταῖα συχνὸς τίτλος «Ἀπαντα» νὰ μὴν
 ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Ὡστόσο ἡ σημερινὴ ἔκδοσι τοῦ Μα-
 βίλη δὲν χρησιμοποιεῖ ἀπλῶς ἕναν ἀπατηλὸ (καί, βέβαια, ἐμπορικότερο) τίτλο·
 ἀντικαθιστᾷ ἕναν παλιότερο, εἰλικρινῆ: γιατί εἶναι φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση
 (ἢ «πανομοιότυπη»), βλ. σ. ἡ' και κολοφῶνα στὸ τέλος) τοῦ γνωστοῦ βιβλίου
 «Τὰ Ἔργα τοῦ Λορέντζου Μαβίλη, Ἔκδοσι τοῦ λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ
 Γράμματα, Ἀλεξάνδρεια 1915». Ἡ ἀνατύπωση ἐνὸς σπάνιου βιβλίου ἀποτε-
 λεῖ φυσικὰ ἕνα εὐχάριστο γεγονός. Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ πλήρη ἀνα-
 τύπωση· οἱ σελ. 1-14 τῆς ἔκδοσι 1915 (ἀφιέρωση στὸν Μ. ἀπ' τοὺς ἐκδότες,
 ἕνα «σημείωμα τῶν ἐγδοτῶν», και «ἀντὶ προλόγου» μιὰ διάλεξι γιὰ τὸν ποιη-
 τὴ τῆς Εἰρήνης Δενδρινοῦ) ἔχουν ἀντικατασταθῆ ἀπὸ τίς σελ. α'-ιδ'. Σ' αὐτὲς
 περιέχονται τὰ κείμενα τοῦ κ. Ἡλιάδη: ἐξετάζονται «ἡ ζῶη - τὸ ἔργο - ἡ ἀξία»
 τοῦ Μ. (σ. ε'-θ') και «τὸ σονέττο και ἡ ἱστορία του» (σ. θ'-ια' — γιὰ τὸ νεο-
 ἐλληνικὸ σονέτο μισὴ σελίδα)· ἡ διαπραγμάτευσι και τῶν δυὸ, τόσο σημα-
 ντικῶν, θεμάτων ἐκτείνεται σὲ ἕξι συνολικὰ σελίδες. Ἀλλες δυὸ σελίδες καλύ-
 πτει τὸ «λεξιλόγιο ἰδιωματικῶν λέξεων στὰ σονέττα», ὅπου ἐρμηνεύονται εἴτε
 λέξεις κάθε ἄλλο παρὰ ἰδιωματικῆς, π.χ. «θανή=θάνατος, σαγίττα=βέλος,
 φλάμπουρο=σημαία (λ. ἰταλική)», εἴτε και ἄλλες, ὅχι ὅμως πάντα σωστά,
 π.χ. «ροβολᾶω=ὀρμάω, ἀστρίτα [sic ἀντὶ ἀστρίτας]= ἴδος [sic] φιδιοῦ
 ἀστρίτης, ρεποθέμελα=ἐρείπια και θεμέλια»· και καθὼς δὲν ὑπάρχουν πα-
 ραπομπές στὰ ποιήματα, ὀρισμένες ἐρμηνεῖες φαίνονται σωστές, ἐνῶ εἶναι
 ἀτυχεῖς, π.χ. «ἡλιοφρυμένα=ἡλιοκαμμένα», ἐνῶ πρόκειται γιὰ χεῖλια ποῦ
 διψοῦν, βλ. τὸ ποίημα σ. 144. Αὐτὰ λοιπὸν τὰ μικρὰ μελετήματα τοῦ κ. Ἡλιάδη
 — ποῦ και κάποια ἔλλειψι ἐνημέρωσι δείχνουν: σ. ἡ' ὑποσ. 8 παραπομπὴ στὴν
 α' ἔκδ. τῆς Ἱστορίας τοῦ Δημαρᾶ — γιὰ ποῖδ λόγο νὰ ἀντικαταστήσουν τίς πρῶ-
 τες σελίδες τῆς ἔκδ. 1915, ποῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ τους σημασία, εἶναι
 γεμάτες ἀγάπη και σεβασμὸ γιὰ τὸν ποιητὴ και θερμὴ συγκίνηση γιὰ τὸν πρό-
 σφατο τότε θάνατό του; Στὴν ἔκδ. 1915 ὑπῆρχε ἐπίσης ἕνα πλῆθος σημαντι-
 κῶτατων φωτογραφιῶν ἐκτὸς κειμένου και σὲ πολὺ καλῆς ποιότητις χαρτί. Ἡ
 σημερινὴ ἀνατύπωση καταφέρνει νὰ τίς περιλάβη ὅλες (ἐκτὸς ἀπὸ μία, τῆς
 μητέρας τοῦ ποιητῆ), ἀλλὰ πῶς; ὅπου ἔμενε λευκὴ σελίδα, ὀλόκληρη, μισὴ
 ἢ και λιγότερο· ἔτσι οἱ φωτογραφίες ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κακὴ ἐκτύπωση ὑφίσταν-
 ται και σμίκρυνσι· και φυσικὰ τὸ βιβλίο δὲν «ἀνασαίνει». Τέλος στὴ σ. 111 ἡ
 ὑποσ. ἀναφέρει ὅτι τὸ ποίημα τῆς σελίδας, τὸ «Εἰδύλλιο», εἶναι ἐμπνευσμένο
 ἀπὸ μιὰ εἰκόνα: «ἔξαντυπῶνουμε αὐτὴν τὴν εἰκόνα»· και ἡ εἰκόνα, στὴν ἔκδ.
 1915, βρίσκεται ἀντίκρυ στὸ ποίημα, ἐνῶ ἐδῶ πρέπει νὰ μαντέψῃς ὅτι τυπώ-
 νεται στὴ σ. 102. Δὲν θὰ μπορούσε, ἔστω και στὴ λεζάντα τῆς εἰκόνας ὅπου
 και τώρα ὑπάρχει χώρος, νὰ εἶχε μὴ μιὰ παραπομπή, τουλάχιστον ἀπὸ στοι-
 χειώδη σεβασμὸ στὸν ἀναγνώστη;

Ξ. Α. Κ.

Ἡλία Π. Βουτιερίδη, *Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (1000-1930)*. Δεύτερη ἔκδοσι με συμπλήρωμα τοῦ Δ η μ ή τ ρ η Γ ι ά κ ο υ

(1931-1965). 'Αθ. [1966], σελ. 426.—'Η ιστορία τοῦ Βουτιερίδη, παρόλο πού σήμερα εἶναι—ἀναπόφευκτα—ξεπερασμένη σέ πολλά της σημεῖα καί ἄδικη σέ μερικές ἐκτιμήσεις της (π.χ. γιά τόν Καβάφη, σ. 332, «συρμός πού γλήγορα θά περάση»), ἐξακολουθεῖ νά διατηρῆ τῆς ἀξία της—ἰδιαίτερα στά κεφάλαια γιά τά πρὶν ἀπὸ τὴν "Ἀλωση κείμενα—καί νά εἶναι ἓνα βιβλίο πολὺ χρήσιμο, εἰδικότερα γιά τὴ συστηματικὴ κατάταξη¹ τῆς ὕλης του. Μιά δευτέρη ἐκδοση, ἐνημερωμένη βιβλιογραφικά, θά ἦταν εὐπρόσδεκτη. 'Ἐδῶ ὁμως δὲν πρόκειται γιά μιὰ τέτοια ἐκδοση. 'Η συμβολὴ τοῦ κ. Γιάκου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Συμπλήρωμα (σ. 371-397), περιορίζεται σέ ἐλάχιστες ὑποσημειώσεις (μὲ ἀστερίσκο, γιά νά διακρίνωνται), πού ὅλες τους σχεδὸν ἀναφέρονται σέ δημοσιεύματα τοῦ Βουτιερίδη ἢ καί στὴ θέση του μέσα στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολογία· δίνουν τὴν ἐντύπωση πὼς εἶναι σημεῖώματα ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ συγγραφέα πού βρίσκουν—καί σωστά—τὴ θέση τους μέσα στοῦ βιβλίου, μὲ τὴ στοργικὴ φροντίδα, πιθανότατα, τοῦ γιοῦ του, κ. Περικλῆ Η. Βουτιερίδη· στὸν κ. Π. Η. Βουτιερίδη ἐξάλλου ὀφείλεται καί ἡ σύνταξη τοῦ «ἀλφαβητικοῦ καταλόγου συγγραφέων, ἔργων καί πραγμάτων» (βλ. σ. 398, ὑποσ.). "Ὅσο γιά τὸ Συμπλήρωμα, ἐκεῖ ὁ κ. Γιάκος βρίσκει τὴν εὐκαιρία νά ἐκθέσῃ, ἀποφθεγματικά καί ἀτεκμηρίωτα, πολλές προσωπικὲς του ἀπόψεις (ὅπως σ. 383: «ὕπάρχει στὴν ποίησή του [τοῦ Σεφέρη] ἓνας ἀριστοκρατισμὸς [μὲ πλάγια στοῦ βιβλίου] βαθιὰ καλλιεργημένου διανοοῦμενου, ἀγγλικῆς ὁμως περισσότερο, παρὰ καθαρὰ ἐλληνικῆς ψυχοτροπίας [;], μὲ ὅλη τὴ συχνότατη προσφυγὴ τοῦ ποιητῆ στὸν διαιώνιο ἐλληνικὸ χῶρο») καί νά παραθέσῃ, ἀνακατεμένα καί χωρὶς ἀξιολογήσεις, ἓνα πλῆθος γνωστῶν μὰ καί τελειῶς ἄγνωστων ὀνομάτων (π.χ. στοὺς 40 συνολικά στίχους τῆς σ. 382 ἀσφυκτιοῦν 77 ὀνόματα).

Ε. Α. Κ.

1. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ τὸ ἀντιμετωπίζει σιωπηλὰ καί τὸ λύνει ἡ 'Ιστορία Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας—'Ιστορικὸ Διάγραμμα—Βιβλιογραφία τοῦ Λίνου Πολίτη, πού ὅταν γράφονταν τὸ σημεῖωμα αὐτὸ δὲν εἶχε κυκλοφορήσει ἀκόμα.